"99" - časopis slobodne misli
Broj 1 April 1995

Izdavač
Studio 99, d.o.o. sa p.o.

Za izdavača
Adil Kulenović, glavni urednik

Redakcija
Sead Fetahagić (odgovorni urednik),
Slavko Šantić, Ivan Štraus,
Asim Abdurahmanović (operativni urednik)

Lektor
Rusmira Čamo

Prevod na engleski
Zvonimir Radeljković
Nedžad Imamović
Mileva Skert
Kanita Halilović

Lektor-korektor engleskog izdanja
Nedžad Imamović

Adresa redakcije
Sarajevo, Alipašina 41,
tel. ++ 387 71 664-550, fax. 664-551

Sekretar redakcije
Dubravka Varagić

Grafička obrada
Fuad Hadžihalilović

Kompjuterska obrada
DTP "FABRIKA", april 1995

Štampa
ADEN, Sarajevo

Za štampariju
Emir Jažić

Cijena
5 DEM, za inostranstvo **10 DEM**

Ovaj broj štampanje zahvaljujući pomoći
Fondacije "Kralj Boduen" Brisel, Belgija.

Časopis je upisanu Registar javnih glasila pri Ministarstvu obrazovanja, nauke, kulture i sporta Republike Bosne i Hercegovine pod brojem 463 od 29.11.1994. godine.

Naslovna strana i reprodukcije
u ovom broju: **Affan Ramić**

SADRŽAJ

Sead Fetahagić
99 RAZLOGA **1**
Neđo Milićević
STANJE I PERSPEKTIVE
DRŽAVNOPRAVNOG
UREĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE 2
Francis Jeanson
IZMEĐU AROGANCIJE I INERCIJE 8
Predrag Matvejević
SARAJEVO, ISPRED LENJINGRADA **10**
Enver Redžić
FAŠIZAM DANAS **12**
Ćazim Sadiković
PRAVA ČOVJEKA
I ZAPADNA CIVILIZACIJA 15
Hanifa Kapidžić-Osmanagić
KULTURA - IDENTITET
-KOMUNIKACIJA 17
Krstan Malešević
PALANAČKI DUH,
KVAZI-PLURALIZAM I RAT **20**
Ljubomir Berberović
EKO(SUI)CID U SARAJEVU 22
Tvrtko Kulenović
DA LI JE EVROPA CENTAR? 24
INTERVJU:
UZORITI KARDINAL
VINKO PULJIĆ
NADBISKUP VRHOBOSANSKI 27
Izet Sarajlić
OPROŠTAJ S ULICOM
VOROVSKOG 32
Mirko Kovač
DA LI JE KNUT HAMSUN
MOJ OTAC 34
Sulejman Grozdanić
KNJIGA, PEPEO 36
Mirko Pejanović
KNJIGA O BOSNI
U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI 37
Ivan Cvitković
"NACIJA I RELIGIJA" 40
Razija Lagumdžija
DNEVNIK 42
POVELJA O ZEMLJI
BOSNI I HERCEGOVINI 46
APEL ZA
JEDINSTVENO SARAJEVO 50
DEKLARACIJA O SLOBODNOM
I JEDINSTVENOM SARAJEVU 51
Slavko Šantić
NAČELA ČOVJEČANSTVA 52

99 RAZLOGA

Postoji 99 razloga zašto se ovaj časopis sada nalazi pred vama. Mogli bismo ih nabrajati, ali je samo jedan pravi: članovi Asocijacije nezavisnih intelektualaca "Krug 99" u Sarajevu žele da se čuju. U ovom razrušenom gradu, u gradu koji je neprestano pod paskom okupatora, na nišanu njegovih snajperista, u zarobljeništvu, u komunikacijskoj blokadi, želimo i na ovaj način da se naš glas čuje.

Nezavisni intelektualci okupljeni u "Krug 99" zajedno su stoga stoje u ovim ratnim vremenima teško biti sam. Zajedno smo da bismo s prijateljem razmijenili misli. Nismo zajedno što uvijek isto mislimo, ali smo na okupu radi jedne iste ideje: jedinstvene Bosne i Hercegovine, bez nacionalnih podjela, a za civilizirano i demokratsko društvo zasnovano na uvažavanju drugoga, na poštovanju druge i drugačije vjere, nacije, političkog opredjeljenja, ljudskih prava i sloboda. Iz tog osnovnog našeg stava proističe sva naša djelatnost, koje ponekad i u našem gradu izaziva nerazumijevanje, prešutkivanje, pa čak i animozitet.

Da bi ovaj naš časopis ugledao svjetlo dana, imali smo 99 poteškoća. Međutim, samo je jedna temeljna nedaća: mi živimo i radimo u koncentracionom logoru! Pripremali smo ovaj broj časopisa u podrumskim prostorima radija (a sada već i televizije) Studio 99, koji je naš izdavač. U ovom našem časopisu nastojali smo, a nastojaćemo i ubuduće, u idućim brojevima, da prezentiramo široku panoramu mišljenja i stavova, da predstavimo široku lepezu interesovanja od politike, filozofije, sociologije, pa do umjetnosti, književnosti i likovnog stvaralaštva.

Naš časopis je otvoren za sve, za sve one koji uvažavaju osnovni princip "Kruga 99", koji ne zagovaraju podjele, kojima nacionalna, vjerska i državna pripadnost ne predstavlja bedem, zid, preko kojeg ne mogu da vide i razumiju druge.

Svi oni misleći ljudi koji hoće da nas razumiju i mogu da nas shvate, neka ovaj časopis shvate kao i svoj, pa neka svojim prilozima obogate njegov sadržaj. To posebno mislimo na prijatelje u evropskim zemljama, u Americi, u svijetu. Ovo je, dakle, i poziv na saradnju. Kao što smo fizički zatvoreni u gradu, ne želimo biti zatvoreni sami u sebi. Budite s nama i svojom saradnjom.

Sead Fetahagić

STANJE I PERSPEKTIVE DRŽAVNOPRAVNOG UREĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE

Neđo Milićević

I

Za razmatranje pitanja državnopravnog uređenja Bosne i Hercegovine od primarnog su značaja slijedeće činjenice:

1. Sticanje nezavisnosti i međunarodno pravno priznanje države Bosne i Hercegovine gotovo se vremenski podudarilo sa izbijanjem rata na ovim prostorima;

2. Prema ustavnom stanju kojim je određeno državnopravno uređenje BiH, a koje je zatečeno u momentu sticanja njene nazavisnosti i međunarodnog priznanja, ona je bila suverena država (federalna jedinica) njena tri konstitutivna naroda, u sastavu nestale jugoslovenske federacije;

3. Dotadašnje državnopravno uređenje Bosne i Hercegovine je bilo neodgovarajuće za kvalitetno promijenjeno državno stanje, a rat je onemogućio da se za te nove uslove i ta nova obilježja države definiše novo, adekvatno državno uređenje i kao takvo utvrdi na ustavnom nivou;

4. Da bi država mogla funkcionisati, a pogotovo bar donekle prosperitetno, potreban je određeni stepen usaglašenosti volja i interesa svih relevantnih faktora njenog postojanja. Umjesto toga, na ovim prostorima već tri godine bjesni okrutan rat i agresija, izraženi u užasnoj destrukciji svake vrste, uključujući i masovno genocidno postupanje i etničko čišćenje, a suprotstavljeni akteri tog stanja su, bilo kao žrtve ili kao izvršioci tih nedjela, pripadnici konstitutivnih naroda ove države.

II

S obzirom na navedene okolnosti, taman i da nije bilo rata, pred novonastalu državu postavio bi se zadatak da se bez odlaganja, na ustavnom nivou, definiše oblik njenog državnog uređenja i utvrde bar osnovni princip vršenja njene vlasti i položaja njenih građana i naroda. Ovo tim prije što su mnoga zatečena ustavna rješenja (koja su i sada na snazi) neodgovarajuća za novonastale odnose, od kojih su neka teško primjenjiva, a neka i neprimjenjiva. A stanje nedefinisanosti i osnovnih principa iz kojih bi se jasno prepoznao karakter države i njene vlasti taj su zadatak u uslovima navedene ratne destrukcije činili imperativom, jer to može značajno uticati i na sam tok rata, a od toga može zavisiti i sama sudbina države. S razlogom se može tvrditi da je time bilo motivisano donošenje (na samom početku rata) Platforme Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine i da je ona imala pretenziju da da odgovor na ova pitanja i zahtjeve.

III

Činjenica da su Platformu sa samim činom njenog donošenja njeni donosioci i drugi organi državne vlasti istovremeno počeli i zaboravljati, pa i ignorisati, imala je vrlo štetne posljedice. Bez upuštanja u ocjenu da li je ona bila adekvatan dokument za postojeće uslove i odnose i koliko su njena rješenja mogla izdržati provjeru događaja i vremena, takav jedan dokument, sa postojećim ili drugačijim sadržajem (koji bi bio utvrđen od strane nadležnog državnog organa), bio je conditio sine gua non za vođenje državne politike i vršenja vlasti u zemlji koja je u ratu.

Odustajući od Platforme, znaci od samog početka rata, Bosna i Hercegovina je bez jasno definisanih državnih strateških ciljeva, koji su određeni i sankcionisani od strane države i koji bi onda kao takvi bili osnova i pravac za djelovanje svih i svakoga. Umjesto toga, na djelu su ostale samo stranačke i nacionalne, a sigurno i vlastite platforme i ciljevi, što bi, bez sigurno postavljenih državnih strateških ciljeva, djelovalo destruirajuće i na mnogo jaču državu i u mnogo stabilnijim društvenim prilikama. U našem slučaju to je stvorilo ambijent u kome je aktuelna državna vlast, inače organizaciono i personalno drastično redukovana, određivala ciljeve prema svojoj trenutnoj procjeni svrsishodnosti, pa onda saobrazno tome vukla poteze.

Suočena sa izuzetno teškim, često zaista istorijskim problemima i zadacima (u kojima nekad nije bilo lako prepoznati ni namjere ni interese, ni prijatelje ni neprijatelje), a vrlo slabo potpomognuta stručnošću i kritičkom opservacijom struke i nauke (pitanje je koliko je vlasti i bilo stalo do toga), aktuelna državna vlast je u nekim slučajevima, očito opterećena segmentom interesa, gubila iz vida cjelinu i temeljne ciljeve. To se odnosi kako na neke stavove i prijedloge međunarodne zajednice i, inače, inostranog faktora, tako i na samo vršenje vlasti u zemlji.

Slabost u organizaciji države i njene vlasti i nizak nivo ustavnosti i zakonitosti, kao posljedica nekada i vrlo grubih kršenja Ustava od Predsjedništva (u dugom periodu ne samo najvišeg nego gotovo i jedinog organa vlasti) uticalo je nepovoljno i na stanje u zemlji i na ponašanje međunarodnog faktora. U datim uslovima (u kojima je oružani otpor objektivno bio i morao biti ograničene snage) legalno i legitimno postupanje državne vlasti Bosne i Hercegovine (kojoj to jedino i pripada) moralo je vrlo visoko kotirati u borbi za očuvanje njene državnosti i cjelovitosti. Stoga je suprotno ponašanje bilo utoliko štetnije. Uz to, ne smije se gubiti iz vida činjenica da, što se grube povrede Ustava čine od značajnijeg državnog organa, to su - srazmjerno tome - veće štetne posljedice, i to ne samo zato što one hrabre ostale da se tako ponašaju, nego u našim uslovima posebno zato što to međunarodnom faktoru relativizira kvalitet po kome se ti državni organi razlikuju i moraju razlikovati od ostalih strana u sukobu.

Kao opravdavajuće obrazloženje univerzalno se koristi odgovor da je stanje ratno i da nas međunarodni faktor ne razumije a često i interesno onemogućuje. To jesu činjenice koje se svakako ne smiju zaboravljati, ali i toliko notorne da ih ne treba dokazivati. Pitanje se postavlja naspram njih i uprkos njima — da li je i koliko je bilo moguće izbjeći sopstvene slabosti vršenja vlasti, da bi rezultati bili povoljniji, pogotovo na planu strateških potreba i interesa Bosne i Hercegovine. Onoliko koliko je tih slabosti bilo, obrazloženje ne može biti naprijed navedeno, jer pored toga što često ne stoji, istovremeno doprinosi zamagljivanju stanja i generiranju novih grešaka. Odgovor na ovo pitanje pokazaće i to da li su, eventualno, i ove slabosti "pomogle" inostranom faktoru da poziciju državnih organa Bosne i Hercegovine često svodi na tzv. "treću stranu u sukobu".

IV

Sa aspekta državnog uređenja Bosne i Hercegovine, dva najkrupnija događaja, moguće od presudnog uticaja, jesu prihvatanje teritorijalnog razgraničenja prostora Republike Bosne i Hercegovine po formuli 51:49 posto i Vašingtonski sporazum, odnosno obrazovanje Federacije Bosne i Hercegovine i donošenje njenog ustava.

Prihvatanje razgraničenja teritorije države Bosne i Hercegovine po formuli 51:49 posto istovremeno je značilo stavljanje potpisa na (bar unutrašnju) podjelu tog teritorija po etničkom kriteriju.

Sva drukčija obrazloženja znače samo neuspjelo traženje spone sa često davanim izjavama nosilaca državnih funkcija da se na takvu podjelu ne pristaje. Za traženje budućih rješenja ovdje je važno uočiti činjenicu da je jedan dio u tom razgraničenju i pojmovno određen sa jedno — nacionalnim predznakom, dok je drugi dio opredijeljen jedinstveno za bošnjački i hrvatski narod. U tekstu Ustava Federacije očito je prisutno opredjeljenje da se federalnim jedinicama (kantonima) ne daje nacionalni atribut, ali je to kod većine tih jedinica stvarno uređeno na samom početku njegove implementacije. Dva tzv. "mješovita kantona" samo su izuzetak od pretežnog postupanja, i to očito kao posljedica teškoća u nastojanju da se i tu učini razgraničenje po nacionalnom kriteriju.

Značaj Vašingtonskog sporazuma je nesumnjivo veliki. On je prekinuo rat između dva konstitutivna naroda države Bosne i Hercegovine i izrazio usaglašenu volju njihovih predstavnika o spremnosti zajedničkog života u zajedničkoj državi. To, u stvari, nije ništa drugo nego prihvatanje neminovnosti, pa razumnim politikama u takvim okolnostima nije trebalo ni voditi rat niti zbog toga ići u Vašington.

Navedene pozitivne strane Vašingtonskog sporazuma postigle bi najbolje efekte da su ostale na nivou sporazuma, tj. da se na taj način dogovorilo sve što je potrebno za usklađeno postupanje strana potpisnica u "prelaznom periodu". Drugim riječima, onoliko koliko pojedina strana ima spremnosti da dogovor poštuje, sporazum je bio sasvim dovoljna forma za to. Nasuprot tome, strogo pravno normiranje, i to još na ustavnom nivou, odveć je kruta forma za ratne uslove i za neizučene pa i nejasne odnose. To znači da se postavlja pitanje koliko su se u datim prilikama bili stekli uslovi da se ide na obrazovanje države i na ustavno reguliranje svih odnosa u njoj, pogotovo postoje to urađeno (a izgleda i moralo biti urađeno) sa krupnim slabostima. Sa stanovišta krajnjih efekata, postavlja se također i pitanje da li je i koliko je ovakvo rješenje inače na liniji očuvanja cjelovitosti Bosne i Hercegovine u sadašnjim međunarodno priznatim granicama.

Formirana je država sa svim kompetencijama koje je čine samostalnom i nezavisnom državom. Uz to, u pitanju je složena država kao viši, izvedeni oblik državnog uređenja koji podrazumijeva postojanje bar dva također državna entiteta koja su se udružila u nju. To što je ta država formirana u unitarnoj državi (kao "preoblikovana unutrašnja struktura" dijela njenog teritorija) samo po sebi izaziva više pitanja i dilema, bar teorijske naravi. Pitanje, također, izaziva i činjenica što je za postojanje države njena teritorija nedovoljno određena, pogotovo što se taj aspekt gotovo i ne dovodi u vezu sa preostalim dijelom teritorije Republike Bosne i Hercegovine.

Obrazovanje Federacije kao države dva konstitutivna naroda, je, moguće, najveća slabost utvrđenog ustavnog koncepta. Uz pitanja da li je moguće pravnim aktom dijela jedne države (a to je Federacija) suštinski promijeniti temeljni ustavni princip državnog ustrojstva te države (Republike) i da li je moguće biti konstituent države (Republike) a izgubiti to svojstvo na dijelu njene teritorije (u Fedaraciji), posebno je značajno ocijeniti kakve su posljedice takvog čina na suverenitet, teritorijalni integritet i državnopravni kontinuitet Republike Bosne i Hercegovine. Ako Federaciju obrazuju samo dva naroda, zar samim tim nije prihvaćeno da će na drugom dijelu teritorije BiH treći narod također obrazovati državu; stavljeni potpis za obrazovanje jedne takve države s razlogom se može pročitati bar kao paraf za stvaranje druge države.

Biti konstituent jedne države nije pravo naroda koje mu se može davati i oduzimati, nego je to njegovo svojstvo koje je u samom temelju njenog ustavnog uređenja i koje ili postoji ili ne. A ako postoji pa nestane, to neminovno vuče za sobom pitanje da li se i dalje radi o istom ustavnom korpusu, istoj državi, ili je to novi ustavni kvalitet, što u konkretnim uslovima znači, koji podupire podjelu i anticipira disoluciju Bosne i Hercegovine kao države.

Efekti ovakvog ustavnog rješenja su posebno nepovoljni za povratak izbjeglica. Bez njihovog tretmana kao pripadnika konstitutivnog naroda i na onim teritorijama sa kojih su protjerani, njihov povratak se čini mnogo neizvjesnijim. Ali se onda postavlja pitanje kakve posljedice za takav njihov tretman ima činjenica što je treći konstituent iste države lišen tog svojstva na drugom dijelu njene teritorije.

Teze da se "ne može imati konstitutivnost na dva mjesta" ("i tamo i ovdje"), odnosno da će je "treći narod steći onda kada se treća strana priključi Federaciji" nemaju pravne osnovanosti, s obzirom na to da je konstitutivnost naroda pravna kategorija koja se stiče i utvrđuje ustavom, u legalnom postupku i od strane legitimnih organa.

Za promišljanje o navedenom treba dodati i tezu da u organizaciji i realizaciji zajedničkog života u Bosni i Hercegovini (a to je naša sudbina) "treći narod" (u BiH sva tri konstitutivna naroda su i prvi i drugi i treći narod) jeste faktor razrješavanja sukoba i stvaranja stabilnih odnosa.

U normativnom dijelu Ustava Federacije srazmjerno je najviše prostora dato ljudskim pravima i slobodama i ombudsmenu. Uz svo uvažavanje njihovog provorazrednog značaja, to

je i bilo najlakše normirati. Radi se o univerzalnim civilizacijskim kategorijama o kojima se nije teško saglasiti u proklamaciji, pa ih onda kao načela nije teško ni normirati (mogu se i prepisati). Ali, i istorijski i komparativno, problem je u njihovoj realizaciji, a to u najvećem stepenu zavisi od organizacije države i njene vlasti, od nadležnosti, sastava organa, načina donošenja odluka i međusobnog odnosa državnih organa. Ustavna rješenja u ovom dijelu Ustava Federacije su ne samo nedovoljno konzistentno izvedena, nego često i pojmovno konfuzna i pravno neprecizna, sa donekle izuzetkom odredaba o sudskoj vlasti.

S razlogom se može tvrditi da će to imati za posljedicu visok (netolerantan) stepen sporova i blokada u vršenju vlasti, za koje se gotovo kao jedino i kao univerzalno rješenje nudi krajnju odluku Ustavnog suda. Toliki teret koliki je dat Ustavnom sudu ne može podnijeti ni jedan organ u sistemu, što samo po sebi prijeti time da se i on "uklopi" u tu blokadu. Ovo tim prije što ovom organu nije data osnovna funkcija zaštite ustava i zakona, a to je da cijeni zakonitost opštih akata svih organa vlasti Federacije, tako da je ostalo nejasno da li će i koji organ tu funkciju uopšte vršiti.

Federacija Bosne i Hercegovine kao složena država u sastavu i kao dio međunarodno priznate države Republike Bosne i Hercegovine (koja je po obliku državnog uređenja prosta ili unitarna država) zaključila je sporazum (preliminarni) po kome će sa Republikom Hrvatskom osnovati konfederaciju. U uslovima rata i borbe za očuvanje međunarodnog subjektiviteta i pravnog kontinuiteta sadašnje međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine, te tek obrazovane Federacije kao preoblikovane unutrašnje strukture dijela teritorije BiH (odredba I/1 (1) Ustave Federacije), a bez izvjesnosti o ustavnom statusu drugog dijela njenog teritorija (odredba I/1 (2) Ustava Federacije), teško je prihvatiti da ovakav sporazum doprinosi postizanju konačnog rješenja o državnom uređenju cijele Bosne i Hercegovine koje je (po potrebi njenih građana i naroda) i optimalno i moguće. U članu 2. navedenog sporazuma konstatovano je da osnivanje konfederacije neće promijeniti međunarodni identitet i pravni subjektivitet Federacije, ali se onda postavlja pitanje šta je sa takvim obilježjima sadašnje međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine.

Naspram sigurno velikog broja razloga aktuelne naravi koji upućuju na potrebu ovakvog rješenja, treba istaći tezu principijelne naravi da za državu Bosnu i Hercegovinu (očuvanje njene državnosti i sadašnje međunarodno priznate teritorijalne cjelovitosti) u konfederativni odnos sa drugim državama ne treba da ulaze pojedini njeni dijelovi kao državni entiteti. U te odnose, sa jednom ili više država, ako se to smatra potrebnim, treba da ulazi država Bosna i Hercegovina (a ne njeni dijelovi), a na osnovu takve odluke sva tri njena konstitutivna naroda. Ako postoji pravo jednog državnog entiteta da se konfederativno povezuje, teško je naći ijedan valjan argumenata kojim se to pravo može osporiti drugom državnom entitetu. A onda kad se dijelovi Bosne i Hercegovine povezu konfederativno sa različitim stranama, od nje kao države ostaće malo.

Na kraju treba reći i slijedeće: za kvalitet pravnog normiranja društvenih odnosa presudna su i neophodna 2 uslova: da se dotični odnosi poznaju i da se posjeduje odgovarajuće pravno znanje. Što je značajniji pravni akt koji je u pitanju, to srazmjerno tome raste i značaj ovih uslova. U tome je ustav jedne države na samom vrhu. Dok nema kritika na Ustav Federacije, olako se izjavljuje da je on utvrđen na nivou najvećih svjetskih standarda, a kada se te kritike jave, onda je odgovor da su to "Amerikanci izdiktirali". Amerikanci su u svakom slučaju bili hendikepirani nedovoljnim poznavanjem svih onih obilježja i specifičnosti koje Bosnu i Hercegovinu karakterišu i o kojima se mora voditi računa prilikom stvaranja države na ovim prostorima. Posebno je pitanje da li su zbog svog sopstvenog državnog interesa (koji vrlo često ističu) i spremni da to sve shvate i prihvate. A ako pri tome naprave i grešku, neće puno zbog toga biti doveden u pitanje njihov interes. A što se potrebnog pravnog znanja tiče - takođe je teško vjerovati da su u izradi ovog ustava učestvovali oni američki pravnici koji "pišu" svoj, američki ustav. Oni se, ako ništa drugo, ne bi složili sa brzinom, da se i prihvatanje ideje o formiranju države i oblikovanje ustava realizuje za nekoliko sedmica, jer njima u pravilu treba više desetljeća da bi u svom, američkom ustavu promijenili ijedan zarez. Sudeći po kvalitetu urađenog posla (svakako sa aspekta pravne struke i nauke), autori Ustava očito nisu daleko od onog tima pravnika upravnom odjeljenju Stejt departmenta koje tek očekuju suptilniji zadaci u kojima se ne

smiju praviti krupnije greške po američki interes. Onda se postavlja pitanje, zašto su naši pravnici "dozvolili" ovolike slabosti pravne naravi.

V

Zlo koje je na ovim prostorima počinjeno ne može se zaboraviti i za to se mora odgovarati. No, istovremeno treba tražiti rješenje za budućnost zemlje Bosne i Hercegovine. Ovaj rat će se jednog dana završiti. Da ga ponovo ne bi bilo i da bi u ovoj zemlji zavladao mir, život u njoj mora biti organizovan i uređen tako da se prije svega obezbjeđuje ravnopravnost svakog njenog građanina i svakog njenog naroda. To sigurno nije država (do)sadašnjeg oblika državnog uređenja, pa se - po kriteriju potrebnog i mogućeg — postavlja pitanje kakav oblik državne zajednice treba da bude naš strateški cilj. Izjašnjavanje za nezavisnu i cjelovitu Bosnu i Hercegovinu (što se stalno ističe), a bez jasnog opredjeljenja o obliku njenog državnog uređenja iz koga će se lako prepoznati organizacija i način vršenja državne vlasti, nedovoljno je, pa ponekad i kontraproduktivno.

Na podlozi uvjerenja da je odgovarajući oblik zajedničke državne zajednice na prostoru sadašnje Bosne i Hercegovine potreban i svakom njenom građaninu i svakom njenom narodu, s razlogom se može tvrditi da ona po svom obliku državnopravnog uređenja mora biti složena država (od federacije do realne unije). Treba prihvatiti onaj oblik i termin oko koga se može postići saglasnost, insistirajući prvenstveno na onom minimumu zajedničkih državnih funkcija i nadležnosti bez koga jedna državna zajednica ne može opstati, bez obzira kako se nazivala. Ovi termini imaju više određeno političko i terminološko značenje. Naučno je relevantno samo to da se, na podlozi tačno utvrđene stvarnosti i precizno verifikovanih termina, sigurno odredi stepen vezanosti (odnosno samostalnosti) pojedinih dijelova te složene državne zajednice.

Članice te zajedničke države svakako treba da budu sa ograničenim suverenitetom, prije svega u tome što bi samo ona bila jedinstven subjekt međunarodnog prava. Danas međunarodno pravo inače smatra da međunarodni javni poredak ograničava države u vršenju svoje suverene vlasti. I nezavisne, unitarno organizovane države, dobrovoljno i u vlastitom interesu, pristaju na brojna ograničenja svoje suverenosti, a na tome se bazira i Povelja OUN - da bi se obezbijedio princip jednakosti članica (čl. 2. t. 1. Povelje). Onda je utoliko normalnije da ta suverenost bude podijeljena (to znači ograničena, relativna) između složene državne zajednice koja bi se obrazovala na prostoru Bosne i Hercegovine i njenih članica, jer međuzavisnost i isprepletenost interesa to nalažu i kao imperativ i kao minimum. Sastavni dio ovog zadatka jeste i rješenje unutrašnjeg državnog ustrojstva Bosne i Hercegovine. Postavlja se pitanje da li to mogu biti kantoni kao države koje sačinjavaju složenu državu? Teško je dati potvrdan odgovor na to. I u sadašnjoj Federaciji Bosne i Hercegovine većina kantona je predviđena kao nacionalni kanton. Vršenje vlasti u tim kantonima ne samo da ne izaziva velike sporove, nego ne izaziva ni veliki interes "druge strane", osim da se obavezno posebno izdvoje i obrazuju "njene" opštine na tom području. Problem tzv. "mješovitih kantona" takođe ide u prilog izraženom mišljenju. Blokada i samog početka realizacije ustava na tim područjima rezultat je, u stvari, pat pozicije koju tu svjesno održavaju nacionalne političke stranke, ponašajući se po obrascu: vlast koja se drži ne smije se okrnjiti, nego se mora povećati.

Dominirajuća pozicija nacionalnih političkih partija i na toj osnovi izvedena cjelokupna državna vlast u Bosni i Hercegovini neminovno opredjeljuje jedinstveno utvrđivanje politike i vršenje vlasti u svim kantonima istog nacionalnog predznaka. Tako se i sada ponašaju i jedna i druga strana u Federaciji Bosne i Hercegovine, bez obzira na to što se često daju izjave protiv toga. Treba, uostalom, istaći i to da takvo ponašanje ima oslonac i u samom Ustavu Federacije. Njegova konstatacija da u prelaznom periodu ostaju na snazi "postojeći administrativni aranžmani" znači uključivanje "Herceg-Bosne" u ustavni sistem tog perioda, a odredba o pravu kantona sa bošnjačkom, odnosno hrvatskom većinom da mogu osnovati savjet tih kantona "u cilju koordiniranja politike i aktivnosti u vezi sa pitanjima od zajedničkog interesa za njihove zajednice" biće, van sumnje, realizovana čim prestane prelazni period, i to na način koji će ih u domenu zauzimanja stavova i vršenja vlasti činiti cjelinom dotičnog nacionalnog korpusa. Što se

tiče "teritorije Republike Bosne i Hercegovine sa većinskim srpskim stanovništvom" kao preostalim dijelom te nove zajedničke države Bosne i Hercegovine, a s obzirom na ukupno dosadašnje ponašanje, očito je da će podjela te teritorije na više kantona kao federalnih jedinica (država) naići na isključivu odbojnost.

U traženju rješenja za buduće državno-pravno uređenje Bosne i Hercegovine treba skrenuti pažnju na još jednu ideju koja se u posljednje vrijeme sve češće plasira, a koja može imati vrlo štetne posljedice. Radi se o svjesnom i ciljanom zamjenjivanju ustavnog određenja "narodi BiH — Bošnjaci, Srbi i Hrvati" vjerskim kvalifikativom: muslimani, katolici i pravoslavci. Teško je vjerovati da se to može u potpunosti adresirati jednoj vrlo ofanzivnoj (nekad i neprihvatljivoj) penetraciji vjere u državne poslove i odnose, iako sigurno ima i toga. S razlogom se može izraziti bojazan da to nije lišeno svojevrsnog amalgamiranja multietničke stvarnosti Bosne i Hercegovine, a to onda može biti pogubno za njenu državnost i prije svega njenu državnu cjelovitost. Bosna i Hercegovina može postojati kao zajednička državna zajednica samo na podlozi takve odluke njena tri konstitutivna naroda, pa stoga navedena ponašanja samo mogu da komplikuju i pretpostavke za takav sporazum. To bi aktuelna državna i politička vlast trebalo da uoči i jasno saopšti, istovremeno se čuvajući onih hibridnih pravoslavaca, katolika i muslimana koji su decenijama dokazivali da je to njima strano, a sada sračunali da od toga mogu imati i kadrovske i materijalne koristi. Vjera pripada vjernicima, a ne onima kojima za to nije potrebno uvjerenje nego samo računica da im to može donijeti korist.

VI

Izloženi stavovi se baziraju na uvjerenju da je očuvanje državnosti Bosne i Hercegovine i na toj osnovi njene teritorijalne cjelovitosti imperativ koji je nužno obezbijediti. Sadašnja realnost očito u tom cilju pruža malo, a produžetak rata, pa i samo vremensko udaljavanje od njegovog početka, drastično smanjujete šanse. Neke mogućnosti u vezi sa tretiranim pitanjem koje su, koliko je nazad godinu dana, izgledale realnim sada pod upitnikom, pa i nestale.

U vršenju državnih poslova malo što je važno kao realnost predviđanja i na toj osnovi blagovremenost povlačenja poteza. Zato se, u kombinaciji potrebnog i mogućeg, treba što prije jasno i određeno opredijeliti na makar donekle izglednu soluciju, soluciju koja je realna i koja bar budućim generacijama ne zatvara vrata da na ovim prostorima grade život dostojan čovjeka.

Da li je to naznačena ili neka druga solucija - neka to bude ona koja je potrebna i moguća i koja će izdržati kušnju vremena po kriteriju jednake brige za tretman i interes svakog građanina i svakog naroda u Bosni i Hercegovini. Taj zadatak u sadašnjem momentu i ubuduće u BiH nije lako obezbijediti, ali nestanak Bosne i Hercegovine kao državne zajednice u sadašnjim granicama je njegova propast. U tom cilju svakako treba najviše i tražiti i očekivati od aktuelne državne vlasti R/F Bosne i Hercegovine, što znači da je nužno da ona bez odlaganja izađe sa jasnom platformom za nastavak mirovnih pregovora.

IZMEĐU AROGANCIJE I INERCIJE

Francis Jeanson
Paris

Ko smije sebi uzeti pravo da KAŽE, ako je tako malo sposoban da ČI-NI? Naše indignacije nisu vam ni od kakve pomoći, a intenzitet naših ubjeđenja ne garantuje efikasnost naše podrške. A milioni televizijskih gledalaca mogu se svakodnevno užasavati slikama, a da ipak ne postanu svjesni stvarnih borbi i odlučujućih uloga bosanskog Otpora.

Naravno, prozvaćemo naše političare, njihovo zločinačko saučesništvo sa agresorima na Bosnu, providnost njihovih laži, cinizam njihovih uzastopnih izdaja - i nepodnošljivi osmijeh što prati medijatizaciju. Međutim, činjenica je da su oni dugo uspijevali da francusko javno mnijenje učine dosta otpornim na sve napore za mobilizaciju. Ali, taj argument ne može biti alibi: ako su naši političari to što jesu, naša odustajanja (ostavke) su naša stvar. Ako se oni još uvijek mogu ponašati kao da se spoljna politika Francuske ne tiče Francuza, ondaje izvjesno da postoji veza između te i takve arogancije i inercije našeg društvenog korpusa, koja već dosta traje.

Ta inercija je stvarna. Njene posljedice su ovdje sve flagrantnije: jedna bogata zemlja samo što nije prihvatila, i to zbog pretjerane bijede, ISKLJUČENJE više od deset odsto svojih stanovnika. Globalno gledano, dijagnoza se nameće: naša "demokratija", koja je, inače, toliko samozadovoljna i toliko brižna da se izveze na sve četiri strane planete, pati od zabrinjavajućeg nedostatka građana. Razumije se, mi smo zabrinuti, mi nastojimo da nađemo lijeka, tražimo i podržavamo znakove mogućeg buđenja. Ali mi ima da zahvalimo tvrdoglavoj dvogodišnjoj borbi Bosanaca što nam se ukazala prilika obnove građanskog duha u ovoj našoj neizvjesnoj republici.

I zaista, od prije dvije godine ovdje se pojavilo nešto novo, kao nekakav naboj u našem društvu. Pojavile su se stotine kolektiva, sa mnogim inicijativama, iznalazeći nove oblike djelovanja i pokrećući sve da se one i ostvare. Cijeli jedan ljudski potencijal, koji je predugo bio izgubljen u opštem osjećanju nemoći, ali je tinjao, postaje aktuelan tu i tamo, u sazvučju sa ciljevima koji su od samog početka bili naši, od augusta 1992, za života Mirjane i njene vatrene inspiracije.

Šta za nas, danas kao i juče, znači taj društveni fenomen, ja sam pokušao da - u ime Asocijacije Sarajevo - kažem delegatima Kolektiva za Bosnu, kad su prošlog novembra u Paris—Montreuil (Pariz-Montrej) održali svoj sabor. Navešću nekoliko izvoda iz te riječi:

"Spontana pojava, u posljednje dvije godine, prvih Kolektiva za podršku Bosni, a zatim njihovo brzo umnožavanje, predstavljaju kapitalan trenutak u buđenju francuske javne svijesti. Pojavila se i potreba, postupno, da se ta konstelacija lokalnih inicijativa uobliči, da njeno globalno postojanje bude jasnije i samim inicijatorima. Otuda konstituisanje regionalnih koordinacionih centara. Otuda, nedavno, priprema zajedničkog Sabora, s ciljem da se poveća efikasnost pokreta, a da se ne okrnje kreativnosti kolektiva, niti njihova "sloboda kretanja".

Uloženi su značajni napori, a svakim danom se ulažu novi, da se odgovori na životne potrebe (kulturne kao i materijalne) jednog napaćenog društva i onih njegovih pripadnika koji su se zatekli ovdje. Te napore treba nastaviti i intenzivirati. Ali, u opštoj situaciji oni stalno evoluiraju, od značaja je preispitati dinamiku tih napora.

Sada je sve jasnija opasnost da dopustimo da postojana evolucija odnosa snaga utiče na suštinu naše motivacije. Potrebno je da RE-AFIRMIŠEMO SMISAO konkretnih zadataka

koje smo sebi odredili, da ponovno zajednički osmislimo njihovu raznolikost, ali i potvrdimo njihov ZAJEDNIČKI CILJ. Cilj koji je neizbježno u skladu sa samim izrazima sa kojima nam se obraćaju pripadnici bosanskog pokreta otpora kada preciziraju svoje zahtjeve, vezano za podršku koju očekuju od nas.

Njihov Apel, objavljen prošlog augusta i popraćen DEKLARACIJOM u kojoj se vrlo jasno kaže kakva treba da bude Bosna i Hercegovina, dobio je za dva mjeseca, samo u gradu Sarajevu, dvije stotine hiljada potpisnika.

Ali, ono što od nas traže ti "građani Sarajeva" sastoji se, prije svega, u tome da naši eventualni doprinosi za njihov opstanak ne zasjene njihov smisao opstanka. U slobodnom prevodu to znači: "Bolje da nas pustite da crknemo kao psi, nego li da pretendujete da nam pomognete a da nas niste shvatili"...

I tačno je: poraz tamo je naš poraz ovdje; poraz jedne demokratije koja je toliko sigurna u svoje principe da smatra dovoljnim da ih još jednom obznani i to u času kada su oni, pred samim našim pragom, predmet najbarbarskijih negacija. Shvatimo dobro, da podrška koju želimo pružiti TOM otporu znači ubuduće za nas jasno političko opredjeljenje: opredjeljenje za punom primjenom naših građanskih odgovornosti naspram institucionalnih mehanizama, čije nakaradno funkcionisanje je bilo moguće zahvaljujući našim svakodnevnim odsustvima. Kao nikada dosad, Sarajlije nas preklinju da budemo solidarni sa suštinskim smislom njihove borbe. Borbe, čiju cijenu dosad plaćaju samo oni; borbe, za koju mi, možda, još uvijek ne znamo koliko nas se tiče. Kad napalm stupi na scenu, onda je možda došao čas da, razmišljajući o nedavnoj prošlosti, prestanemo da pričamo priče."

◆◆◆

Ono što, u svakom slučaju, pokušavam da vam kažem, to je naše bezrezervno prihvatanje zahtjeva koje postavlja vaša borba. Zahtjeva Kruga 99, onih koji su izraženi u DEKLARACIJI O SARAJEVU, onih što će se naći u časopisu "99", koji će biti istinski instrument njihovog razjašnjavanja.

Moram priznati da ne znam iz kojih dubokih izvorišta u vama samima hranite tamo, dan za danom, takve poduhvate. Kad bih bio u stanju da se molim, to bih za vas vrlo rado uradio. Jedan banalni ateista, kakav sam ja, ograničiće se da pozdravi i poziv — sa oznakom 99 — za formiranje Međunarodnog suda-foruma, kojem će biti povjeren, ako sam vas dobro shvatio, zadatak da osudi svaki politički odnos koji ne podrazumijeva poštivanje moralnih normi. Vi ste najpozvaniji da znate da će za to trebati vremena: a mi znamo, kao i vi, ponajviše zahvaljujući vama, da upravo tome treba posvetiti ono malo vremena što nam ostaje.

SARAJEVO, ISPRED LENJINGRADA

Predrag Matvejević
Rim

Sarajevo je potuklo tužni rekord Lenjingrada, onih devetsto tragičnih i slavnih dana najduže opsade u drugom svjetskom ratu. Ono je doživjelo hiljaditi danu potpunoj iscrpljenosti i napuštenosti. Užasne, nepodnošljive slike odvijaju se pred našim očima, koje se na njih navikavaju: više od dvjesto hiljada mrtvih, više od dva miliona raseljenih i prognanih, gradovi i sela u ruševinama, zgrade i mostovi, škole i bolnice granatirani i topovskom vatrom razoreni, spomenici i hramovi sa zemljom sravnjeni i oskrnavljeni, nasilja i mučenja svake vrste, obeščašćenja i poniženja, koncentracioni logori i etničko čišćenje, "urbicid" i "memoricid", nebrojeni životi osakaćeni i rastrzani. Ljudska se patnja ne može ukratko izložiti.

Treća zima traje u opsjednutom gradu. Mučna je studen u Sarajevu. Nema više drveta da se posiječe u javnim parkovima, pretvorenim u groblja. Hrana, voda, električna energija, plin, sve tu nedostaje. Stanovnici su fizički upropašteni, moralno dotučeni. Više sam ih puta posmatrao tokom ovih godina rata. U početku, čvrsto su vjerovali da će im Evropa priteći u pomoć. Još do prije godinu dana, bunili su se protiv inercije i ravnodušnosti svijeta. Sad i sami postaju ravnodušni, rezignirani pred sadašnjošću i budućnošću. To je najgore od svih stanja. Ja ne govorim o borcima na položaju, nego o građanima Sarajeva.

Ne mogu se na isti način okvalificirati sve faze rata, niti svi oni koji u njemu učestvuju. U početku, kad su bile napadnute Slovenija i Hrvatska, radilo se o konfliktu među nacijama ili državama, o različitim koncepcijama Jugoslavije ili njenog ustrojstva: federalizam, autonomija, odcjepljenje. Agresija Srba i Crnogoraca na Bosnu, a zatim i agresija Hrvata na Hercegovinu, poprimile su obilježja građanskog i etničkog rata. Na ovom prostoru, obilježenom hrišćanskom šizmom i sukobima između hrišćanstva i islama, vjerske suprotnosti proizvele su u prošlosti latentnu mržnju. Ovdje se također radi i o vjerskom ratu koji bi se htio prikriti.

Nacionalna, etnička, građanska, vjerska i druga razračunavanja, koja su u toku drugog svjetskog rata okrvavila zemlju, ostavila su svoje tragove. Sadašnji rat jednim je dijelom nastavak prošloga. Četnici i ustaše ponovo su stupili na scenu sa svojim fanatičnim ideologijama i sa svojom ubilačkom praksom. Povijest i zajednički život nisu izbrisali neumoljiva sjećanja. Ona su potajno nastavila svoje trajanje: ima tu elemenata nekog rata pamćenja, kojeg je teško opisati, a koji je možda najpogubniji.

U prethodnim ratovima na našem kontinentu, a možda i drugdje, velika većina žrtava našla je smrt na bojnom polju. Čak i u toku posljednjeg svjetskog rata, kad su toliki gradovi bili nemilosrdno bombardirani, još uvijek je bilo tako. Izgleda da se proporcija obrnula. U Bosni, civili su postali glavne mete, a broj žrtava među njima deset je puta veći nego iz reda vojnika. Banditizam, mafija i gangsterske družine postaju u ovom trenutku dominantna obilježja.

Sredstva komuniciranja, koliko god bila kadra da se domognu informacije, teško uspijevaju da obuhvate ili delimitiraju događaj u svim njegovim dimenzijama. Otud i dvosmislenost diskursa o ex-Jugoslaviji, kako u inostranstvu tako i u samoj zemlji. Clausewitz je u tom pogledu izrekao upozorenje koje nije izgubilo ništa od svoje aktuelnosti: "Događaj koji nije brižljivo rekonstruiran u svim njegovim dijelovima isto je što i predmet viđen s velike udaljenosti: on se u svim svojim obličjima pojavljuje na isti način, pa se ne razaznaje raspored njegovih dijelova... Teško je rekonstruirati i evocirati istorijsko događaje na takav način da mogu biti upotrijebljeni kao dokazi".

Ova se poteškoća lako gubi iz vida kad se pokušava definirati istinska priroda događaja koji se odvijaju u bivšoj Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini. Propaganda u zemlji, ukalupljena u komunističke i nacionalističke fraze istovremeno, "upotrebljava kao dokaz" hotimice pogrešno "rekonstruirane" događaje. Ambivalentni jezik, onaj kojim se služe mnogi strani promatrači, lako brka agresora i napadnutog, opsjedatelje i opsjednute, dželate i žrtve, a isto tako i sankciju i intervenciju, pregovranje i dijalog, zločin i kaznu.

Nije više ni potrebno ponavljati ono što je već dobro poznato, to jest Ko je počinio najviše zločina, otvorio prve koncentracione logore ili provodio "etničko čišćenje." Ostaje izvjesno da je Bosna i Hercegovina najviše pretrpjela. Ona je prolila više krvi nego bilo ko u istoriji Južnih Slavena: više nego Hrvati u posljednjem ratnom sukobu, više nego Srbi u drugom svjetskom ratu. Jedna tendenciozna propaganda, upućivana u velikim količinama iz Srbije, a u jednoj fazi rata isto tako i iz Hrvatske, sve je Muslimane predstavljala kao "fundamentaliste" ili "integriste", kao i "islamsku opasnost u srcu hrišćanske Evrope". Prva stotina hiljada žrtava i dobar dio druge nisu bili dovoljni da demantiraju te laži"! Nije bilo dovoljno ni milion izbjeglica koje su napustile svoje ognjište, trebalo ih je još milion. Nije bilo Šantića da podigne glas i uzvikne: "Ostajte ovdje!"

Njegov bi krik, uostalom, bio uzaludan: oni nerazboriti koji su odlučili da ostanu takođe su postajali žrtvama. Srušen je spomenik podignut u slavu tog barda, bjesnilo je oskrnavilo čak i njegov grob. U krugu inteligencije, tako često tradicionalističke ili frustrirane na Balkanu i u središnjoj Evropi, rijetki su oni koji vrijednosti čovječnosti stavljaju iznad nacionalnosti, za neke je to čin izdaje.

Za nekoga ko je rođen u ovoj nekad srećnoj zemlji, teško je bilo staviti se isključivo na stranu žrtava, bez obzira na njihovo porijeklo: bilo to u Vukovaru ili u Dubrovniku, u Sarajevu ili u Mostaru. Ja sam najprije izgubio većinu mojih srpskih prijatelja, one koji nisu htjeli da "napuste svoju braću" ili su nalazili neki drugi alibi kako se ne bi distancirali od politike što su je nametnuli njihov šef Države i njegove slijepe pristaše okrvavljenih ruku. Kad sam se stavio na stranu Bosne, mnogi moji sunarodnjaci Hrvati okrenuli su mi leđa. Dobrovoljna emigracija, ili, pak, stanje "između azila i egzila" koje sam često pominjao, to je ono što mi se, u moralnom pogledu, čini najmanje kompromitirajućim. To je možda takođe neka vrsta bijega, ali opravdanijeg od drugih. U "Herceg-Bosni", u kojoj sam rođen i koju sam uvijek smatrao integralnim dijelom jedinstvene i nedjeljive Bosne i Hercegovine, krv je takođe prolivena. Ništa me neće spriječiti da dižem glas protiv "sunarodnjaka" Hrvata koji nas tamo sramote, čak ako njihovi zločini i nisu onoliko brojni koliko oni što su ih počinili srpski četnici.

Spram jedne takve tragedije, šta reći o Organizaciji ujedinjenih nacija, neprilagođenoj za promjene ovog našeg svijeta, s jednim nesposobnim predsjednikom i mnogim nekompetentnim funkcionerima, o NATO-u koji je ostao zatočenikom hladnog rata, o jednoj Evropskoj Uniji koja se tako malo brine o ostatku Evrope, o jednoj Rusiji koja pokušava da povrati ulogu bivšeg Sovjetskog Saveza, pa i po cijenu da liči na cirkuskog medvjeda, o UNPROFOR-u kome je dodijeljena istovremeno paradoksalna i apsurdna uloga- "da održava mir" tamo gdje postoji samo rat, o svim onim jedva prikrivenim igrama, o velikim silama i njihovim interesima, hiljadu i jedan put prekršenim primirjima, ismijanim pregovorima i pregovaračima koji su toliko puta ispali smiješni. Postaje na tom križnom putu zovu se Vukovar, Srebrenica, Goražde, Mostar i Bihać, sa Golgotom u Sarajevu. Gospodo, nije li vam to dovoljno?

Bosna i Hercegovina, multinacionalna i multikulturalna, smrtno je ranjena, a s njom i naša vjera u jedan svijet u kome bi nacionalni i kulturni pluralizam bio moguć i osiguran. Brutalnost i barbarstvo osokoljeni su inercijom i ravnodušnošću. Posmrtna zvona zvone već više od tri godine, ali ne uznemiruju savjest onih koji bi morali odlučivati za nas i u naše ime.

Evropa je pala u Bosni. Njene vlade poriču svoju odgovornost ili je prebacuju s jednih na druge. Mastriht je moralno kapitulirao pred Sarajevom. Naše vrijednosti i naši najelementarniji principi izvrgnuti su ruglu, a naše dostojanstvo poniženo. Pred takvim ponižen jem, ostaje nam samo da glasno iskažemo svoju srdžbu, makar samo u pustinji, kao što se to tako često dešavalo.

Preveo: Fahrudin Kreho

FAŠIZAM DANAS

Enver Redžić

Uspostavljena poslije drugog svjetskog rata, nova ravnoteža političkih sila održavala se konstituiranjem suprotstavljenih blokova, zapadno-demokratskog i sovjetsko-komunističkog. Izrasli iz protivrječnih interesa antihitlerovske pobjedničke koalicije, ovi blokovi kontrolisali su politička kretanja i sisteme u svojim interkontinentalnim regijama, pa sama ova politička realnost nije pogodovala tendencijama fašizma. Naime, ni demokratskom (zapadnom) ni komunističkom (istočnom) bloku nije odgovaralo da se u njihovoj uticajnoj sferi ukorijene fašističke tendencije i postanu problem za njihovu planetarnu politiku.

Svijet je poslije 1945. bio sasvim drukčiji. Drastično je smanjen broj velikih sila. Evropa se ujedinjuje da bi imala ulogu velike sile. Veliki rat je okončan, ali nisu nestali uzroci ratova. Istina, nema velikih ratova, ali se širom svijeta pojavljuju lokalni ratovi gotovo na svim kontinentima. U nekima od njih aktivno učestvuju i velike sile, pobjednice u drugom svjetskom ratu. SAD je učesnica u vijetnamskom ratu, Francuska u Alžiru, Sovjetski Savez u Avganistanu. U izraelsko-palestinskom ratu na strani zaraćenih angažovane su vodeće sile blokova. Šta više, SAD u Vijetnamu provode fašističke mjere genocida, što, također, čini Francuska u Alžiru, kao i Sovjetski Savez u Avganistanu. Neosporno, velike demokratske države ne odriču se ni genocida kao ni drugih fašističkih metoda kada je u pitanju njihov opšti interes. Gdje ima rata ima i fašizma, a sa fašizmom i genocida. Za velike demokratske sile bitno je da su ove pojave daleko od njihovog državnog prostora. Njihova arbitraža u lokalnim ratovima je neizbježna, jer sa njom dokazuju položaj i ulogu velike sile. Konfrontabilna opredijeljenost vodećih blokovskih sila u lokalnim ratovima produžavala je njihovo trajanje. U rezultatu svijet je umjesto jedinstvenih država dobio države-polovine: Sjevernu i Južnu Koreju, Sjeverni i Južni Vijetnam, Turski i Grčki Kipar, itd. Globalni poraz fašizma nije značio nemogućnost novih ratova, ali je potvrdio da nije uklonjena pojavnost fašizma. Sada preovlađuju njegovi recidivi, što ne znači da se ne aktiviraju i njegovi uzroci. Ideologija antisemitizma mahom je pokretač fašističkih manifestacija, ali sada nema snage da obuhvati šire mase. Sada fašistički elementi na zapadu okreću svoju aktivnost protiv zapošljavanja stranaca, očekujući da će im socijalna motivacija donijeti više političkog uspjeha. Relativno materijalno blagostanje zapadnih društava reducira u njima oblike fašizma na izrazito ograničene mogućnosti. To ne znači da Zapad vodi aktivnu politiku protiv fenomenologije fašizma u njegovim konkretnim ispoljavanjima, pa i kada dobivaju opasne oblike.

U zemljama nasljednicama Sovjetskog Saveza nacionalizam je dominantan činilac političkog života i poretka. Na vojno-političkoj areni u zamahu su fašistički elementi, a forme genocida su svakodnevna pojava. Državna destabilizacija ovog prostora pojačava strujanje nacionalizma fašističkog obilježja. Fašizam je uvijek nacional-fašizam, a uporište traži u mitovima i nacionalnom iskonu.

Četništvo, kao srpski oblik fašizma, obmanjuje srpski narod i svijet da su mu korijeni i motivi u ideji nacionalne slobode i da mu je slobodarstvo istorijska tradicija. Istorija nastanka četništva pruža drukčije svjedočanstvo. Prvobitna četnička organizacija stvorena je 1904. od dobrovoljaca iz sastava srpske vojske sa zadatkom da se kao prethodnica redovne vojske bori za aneksiju Makedonije Srbiji. To je bio zadatak četničkih jedinica u balkanskim, kao i u pivom svjetskom ratu. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije četničke organizacije su predstavljale oslonac velikosrpskim režimima. U drugom svjetskom ratu četnički odredi bili su osvjedočeni saradnici italijanskog i njemačkog okupatora. Značajno je da su demokratski Zapad i komunistički Istok podržavali i

stajali iza četničkog pokreta - svaki iz svojih strateških interesa.

Rušenje SFRJ oživjelo je ideju Velike Srbije. Iza tog programa stoji režim u tzv. SR Jugoslaviji sa parolom: svi Srbi u jednoj državi. Ostvarenje ovog programa neodvojivo je od razaranja dviju država - Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine. Da bi se postigao istorijski cilj, stvaranje Velike Srbije, preduzeta je agresija čiji je neposredni izvršilac u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini Jugoslavenska armija. Po surovosti okupacije državnog teritorija BiH (kao i Hrvatske) ova armija nadmašila je Hitlerove vojne formacije. Da bi ostvarili program etničke homogenizacije, četnici su u BiH pristupili okrutnim mjerama etničkog čišćenja i genocida nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom - masovnim fizičkim likvidacijama, preseljavanju i protjerivanju , zločinima koji su izraženi u stravičnim brojevima: više od 200.000 ubijenih i poklanih, oko milion prognanih i više od 20.000 silovanih žena i djevojaka bošnjačke pripadnosti.

Demokratska svjetska javnost frustrirana je Miloševićevim i Karadžićevim zločinima nad golorukim stanovništvom u BiH, koju fašističke četničke falange masakriraju i razapinju da bi stvorile Veliku Srbiju pod znamenjem mrtvačkih glava. Milosević-Karadžićevi zločini nadmašili su po svireposti sve domete hitlerovske ksenofobije - Auschwitz, Buchenwald, Dachau su još "civilizovane" institucije prema okrutnosti genocida koji su srpski četnici počinili u zapadnoj i istočnoj Bosni nad muslimanskim narodom. Ljudske kasapnice u Omarskoj, Keratermu, Trnopolju, Manjači... stravične su i prema nacističkim gasnim komorama. Hitlerovski genocid imao je mašiniziranu, "industrijsku" formu za koju je karakteristična bezdušnost, tehnička racioniranost Četnički genocid provođen je sa uživanjem i strašću, masovnim učešćem "vojnika" i "oficira", "manufakturno", mnogim hiljadama ruku srpskih četnika, da bi se u njemu iskazala širina srpske "nacionalne" borbe za "slobodu".

Četnički rat u Bosni za njeno priključenje Srbiji također spada u kategoriju lokalnih ratova. Posmatran sa političkog vrha svijeta, iz Njujorka, to je mali rat u nizu lokalnih ratova koji se danas vode gotovo na svim kontinentima. Taj "mali rat" proizveo je veliku tragediju u Bosni, koja se u prvom redu tiče sudbine njenog naroda. Formalno, institucije međunarodne zajednice na strani su Bosne. One to pokazuju desetinama rezolucija organa UN. Dok su UN deklarativno i formalno-pravno uz bošnjačko-hrvatsko stanovništvo izloženo velikosrpskoj agresiji u BiH, one stvarno ne preduzimaju ništa da bi onemogućile i suzbile agresiju. Njihovo "nemiješanje" u bosanski rat nastavak je politike "nemiješanja" Lige naroda u španski građanski rat tolerisanjem Hitler-Musolinijeve intervencije u korist fašističkog generala Franka. Milosevic i Karadzic na rezolucije Savjeta bezbjednosti odgovaraju njihovim ignorisanje, pa u agresiji idu dalje. Nečinjenje je također oblik činjenja; politička neaktivnost je po smislu i rezultatu također određena politika. Autoritet UN uništavaju njihovi rodonačelnici. Stvoreni su međunarodni odnosi u kojima je međunarodno pravo postalo neefikasno. Sada i mali diktator može da oponira velikim silama i svjetskoj zajednici. Može, jer u njegovoj pojavi i političkom ponašanju ne vide opasnost koja ih ugrožava. Čak, dok mu popuštaju, misle da rade pravu stvar, da slijede politiku mira. Mali diktator međutim ima velike planove. Na Zapadu se počinje misliti da "mirotvorac" Milosevic predstavlja snagu stabilizacije i mira u Evropi. Na taj način Zapad objektivno podržava agresiju na Bosnu i postaje sudionik uništavanja bosanske države, uprkos tome što je tu državu priznao.

U drugom svjetskom ratu četnici su predstavljali oslonac zapadnoj koaliciji. Sada su britansko-francuski saveznici oslonac četničkom agresoru. Ne rađa li se u liku Miloševića vođa evropskog fašizma? Da li se zapadni kurs popuštanja Miloševiću i Karadžiću može zaustaviti? Ako bismo pitali istoriju odgovor bi glasio: zaustaviće ga neposredna opasnost agresije na evropski zapad. Bivši vojni ministar u britanskoj vladi John Nott se pita: vode li Rusi politiku slavenskog ekspanzionizma?

Svađa između Miloševića i Karadžića povodom plana petorice u Kontakt-grupi nije izmijenila njihova opredjeljenja - Milošević nastavlja politiku "mira", a Karadžić, zahvaljujući popuštanju institucija UN, nastavlja rat Bosna i dalje krvolipti. Događanja imaju svoj okvir i u njemu svoj raspored.

U ovom prilogu pretežno smo govorili o srpskom fašizmu, jer je tokom agresije na BiH pre-

vazišao sve oblike genocida koje poznaje istorija. To ne znači da su Hrvati i Bošnjaci svojom "etničkom prirodom" imuni i otporni prema fašizmu kako to vole da ističu pojedini njihovi intelektualci i političari. Ovo shvatanje obaraju primjeri fašističkog kršenja ljudskih prava, koja su počinili pripadnici Hrvata i Bošnjaka, o čemu dokumentovano govore izvještaji profesora Mazovjeckog upućeni Savjetu bezbjednosti Ujedinjenih nacija.

Poslije pada Sovjetskog Saveza svijet je bitno drukčiji, ali nije jedinstven. Naprotiv. U njemu dominira nesigurnost, ali ne više od komunizma, već od međunarodne politike bez kompasa. U takvom svijetu svaki mali diktator danas je za vodeće države od velikog značaja ukoliko im njegova "mirotvorna" politika dopušta da drijemaju za državnim kormilom, da ne mijenjaju kurs plovidbe, da drže i kontrolišu ratove što dalje od svojih granica. U međuvremenu "mali" fašizam raste. Stara-mlada bosanska država prisiljena je da brani ljudska prava svojih građana i svoje pravo na opstanak.

I kao država i kao okupirano upravno područje Bosna je trajala kao multireligijska i multietnička zajednica. U antifašističkom ratu protiv italijanskog i njemačkog okupatora Bosna je povratila svoju državnost, koja je podrazumijevala i garantovala istorijsko zajedništvo. Činilo se da se ono uspješno stabilizuje. Rušenje Jugoslavije, međutim, povuklo je za sobom i rušenje Bosne i Hercegovine. Njeno zajedništvo nije odgovaralo velikodržavnim aspiracijama susjeda, u prvom redu Srbije. Da bi se ostvario velikosrpski program preduzeta je vojna agresija na BiH oružanom silom JA. Preko dvije i po godine Bosna se suprotstavlja četničkoj armiji, čiji je cilj da istrijebi sve što u Bosni nije srpsko. Fašizam se na ovo područje okomio akumuliranom mržnjom da uništi sve što u njemu nije srpsko-pravoslavno. Srpskom četništvu po zločinu ravan je samo teutonski antisemitizam. Ali ne i po svireposti, jer ga u tome nadmašuje. Srpski fašizam podigao se u školi nacizma. Parafrazirajući misao savremenog njemačkog filozofa i sociologa Ernsta Noltea možemo reći da je Karadzic naučio od Hitlera da se uništenjem drugog naroda potvrđuje život svoga vlastitog. Ipak, danas bi Hitler bio Karadžićev učenik.

Fašizam se takođe obnavlja i razvija ako mu se pruži odgovarajući ambijent.

PRAVA ČOVJEKA I ZAPADNA CIVILIZACIJA

Ćazim Sadiković

Razvoj prava i sloboda uvijek je simbol, izraz i sinteza razvoja demokratske misli, i praktičnih napora demokratskih snaga ka univerzalnom dobru. Već od Deklaracije o pravima čovjeka i građanina od 1789. godine znano je da nova ljudska prava nikako nisu bila samo akt, proklamacije, nego su uvijek pretpostavljala i žestoku borbu za slamanje otpora onih snaga koje su stajala na stanovištu ranijih prava. Svako novo pravo tražilo je negacije nekog starog prava, zajedno sa snagama koje nikad nisu prestajale da se bore za njegovu rehabilitaciju. Svako današnje poznato i priznato pravo čovjeka ima svog ljutog neprijatelja, koji ne prestaje da ga osporava u ime nekih svojih prava. Tako, dok su svojevremeno naspram prava na slobodne izbore, stajale snage "ancien regime-a" sa svojim privilegijama ili, naspram prava na pravednu nagradu radnika, vlasnici sa nekim svojim pravima, danas, naspram prava na jednakost prava svih država u zaštiti državnog integriteta i postojećih državnih granica, još uvijek stoje države, koje osloncem na golu silu insistiraju na nekim historijskim pravima i historijskim granicama, kao što se to dešava danas u slučaju BiH.

Već i letimičan pogled na stanje prava i sloboda u BiH, nastalo kao posljedica trogodišnje miloševićevske agresije na našu državu, dovoljan je da se zaključi da je došlo do velikog poremećaja u ukupnoj dosadašnjoj evoluciji prava i sloboda na prostoru "zapadnog sistema". Deklaracija o pravima čovjeka na ovom prostoru nije izbjegla tužnu sudbinu Povelje UN, Finalnog akta ili Konvencije o genocidu. Kako god UN i EU nisu bile kadre da, saglasno svojim obavezama, zaštite državni integritet i državne granice BiH, one, pogotovo, nisu bile sposobne da učine bilo što na zaštiti elementarnih prava građana te države. Tako je BiH, uz okupaciju većeg dijela svoje teritorije, doživjela i masovnu eksterminaciju svog stanovništva, tako da je BiH postala najveća grobnica svih poznatih i priznatih prava i sloboda, poslije drugog svjetskog rata. Ta eksterminacija - ili "etničko čišćenje", kako tu pojavu nazivaju UN i vlade zapadnih zemalja - kada se pogleda iz ugla Opća deklaracija o pravima čovjeka, znači:

Prvo, oko dvjesto hiljada građana izgubilo je pravo na život na kućnom pragu ili u nekoliko desetina logora za hitne likvidacije, koliko ih je, već za prva tri mjeseca agresije, otvoreno u BiH. Pravo na život svi oni izgubili su samo zato što su pripadali određenoj etničkoj, kulturnoj ili vjerskoj skupini.

Drugo, prinudno istjerivanje gotovo dva miliona ljudi iz vlastitih domova i naselja, izvršeno istim sredstvima i iz istih razloga, značilo je i kršenje svih drugih prava koje propisuje Deklaracija: pravo na vlasništvo, pravo na kretanja, pravo na izbor mjesta boravka, pravo na izbor načina života, i tako redom, sve do kraja spiska prava i sloboda koja ta Deklaracija sadrži.

Treće, i svi ostali građani države BiH, zatvoreni u opsjednute gradove, također su, de facto, izgubili sva prava i slobode koje predviđa Deklaracija, jer im je onemogućeno da se slobodno kreću, rade, proizvode i stvaraju kao sva druga ljudska bića naše civilizacije. Bez elementarnih komunikacija unutar i van države nisu moguća ni sva druga prava i slobode koje bi, prema Deklaraciji, trebalo da svakom čovjeku omoguće "pravo na dostojanstvo i na slobodan razvoj svoje ličnosti".

Opću deklaraciju o pravima čovjeka iznjedrila je zapadna civilizacija. Iz blistave francuske i, uopće, evropske političke filozofije osamnaestog stoljeća, iznikla je Deklaracija od 1789. godine, koja je humano obilježila uku-

pnu evoluciju čovječanstva tokom upravo protekla dva stoljeća. Na tim temeljima bilo je moguće, uporedo sa hodom vremena, stvoriti i sva druga brojna, politička, socijalna i ekonomska prava. Na tom nasljeđu projektiraju se danas i sve druge, "nove generacije" ljudskih prava i sloboda, koje bi trebalo da na pouzdaniji način pripreme budućnost čovječanstva u nadolazećem vremenu burnih promjena, sve naglašenijih nepovoljnih globalnih razvojnih trendova i sve brojnijih neprijatnih iznenađenja.

Ljudska prava i slobode svakako da su dosad bila relativno najbolje prihvaćena u zemljama tzv. zapadnog civilizacijskog kruga, tako da su, tokom vremena, uz tržišnu ekonomiju i kompetitivnu demokraciju, postala bitna oznaka toga sistema i, svakako, njegova velika komparativna prednost. Jer, prava i slobode, nisu samo uvjet i pretpostavka moderne predstavničke demokracije, nego i bitan uvjet ukupnog naučnog i tehnološkog progresa, koji, inače, danas bitno obilježava našu epohu. A to naglašeno mjesto prava i sloboda u zemljama tzv. zapadne civilizacije bilo je ne samo oznaka prednosti jednog načina života, nego i važan adut u njihovom odnosu sa istočnim blokom i sa tzv. "trećim svijetom", za koje se obično, najčešće s razlogom, smatralo da zaostaju baš u području ljudskih prava i sloboda. I to ne zato što prava nisu proklamirali, nego, uvijek, samo zato što nisu osigurali institucijska sredstva za njihovu efikasnu svakodnevnu zaštitu.

Masivno gaženje ljudskih prava u BiH, koje očito ima dimenzije prava humane katastrofe, upravo zato nije samo tragedija za BiH nego i veliki poraz "zapadnog sistema" i zapadne civilizacije u cjelini. Prava i slobode ugaoni su kamen zapadne civilizacije i ujedno znak njenog identiteta, pa se, svakako, današnji njihov sunovrat može uzeti, ne samo kao znak zamora, nego možda i kao kraj jedne civilizacije. Ovo je pravi trenutak da se podsjetimo stare mudrosti prema kojoj su sve civilizacije smrtne i da u tome zapadna civilizacija ne mora biti nikakav izuzetak. Pogotovo kada se zna da sumrak jedne civilizacije počinje upravo onog trenutka kada se ona ustremi na vlastite elementarne principe i vrijednosti na kojima je utemeljena.

Suštinsko i sudbinsko pitanje koje se nameće u ovom trenutku svakako je: da li će zemlje zapadnog sistema u vremenu koje je pred nama nastaviti da se kreću ovom trenutno zacrtanom silaznom putanjom ili će, pak, smoći snage da svoje ponašanje usklade sa principima međunarodnog poretka?

Zapad, kojem sada i naša država nakon priznanja od EU i prijema u KESS i formalno pripada, mora najzad spoznati da su prava čovjeka, kao uostalom i Povelje UN i Finalni akt, legitimni, univerzalni i bitno humani tek kada se dosljedno primjenjuju. Ta prava se više ne mogu, kao dosad, uzimati kao demokratski ukras ili instrument u blokovskoj sukobljenosti ili iskazivanju nadmoći nad "trećim svijetom". Bosanskohercegovačka tragedija traje i sve više moralno opterećuje i Zapad i svijet u cjelini. Ta tragedija sve više poprima univerzalni značaj, i "slučaj BiH" se ne može prosto izbrisati onako kako su mnogi mislili: "Pusti osvajača da genocidom završi posao, i poslije će vrijeme sve to pokriti." Stari poznati makijavelistički princip "Učini pa se izvinjavaj", više ne može proći.

Dolaze nova vremena - ko ih ne osjeća, tim gore po njega. To jednako važi sada za velike, kao i za male države. Zato, još uvijek nismo izgubili svaku nadu da će zapadne zemlje smoći toliko snage i jedinstva da prevladaju sadašnje slabosti, koje se najbolje očituju u ponašanju prema BiH. Za ovo, potrebno im je ne toliko mudrosti, koliko hrabrosti. Jer, sve stoje - bar za trenutak - potrebno, jeste da ponašanje svojih vlada usklade sa principima koje su prije nekoliko decenija mudro i dalekovido utvrdili njihovi prethodnici. Samo iskrenim prihvatanjem principa Povelje UN, Konvencije o genocidu, Deklaracije o pravima Čovjeka i Finalnog akta Helsinške konferencije, biće moguće spasiti BiH, ali i zapadnu civilizaciju sa svim pravima čovjeka koje ta civilizacija podrazumijeva.

A tome će svakako neizmjerno mnogo pridonijeti i država BiH, ako na prostoru koji vojno kontrolira - i pored svih za to poznatih nepovoljnih ratnih okolnosti - istraje na efikasnoj zaštiti etničkih, vjerskih, kulturnih, socijalnih i drugih prava i sloboda svih svojih građana.

KULTURA IDENTITET KOMUNIKACIJA

Hanifa Kapidžić—Osmanagić

Identitet ne postoji bez alteriteta. Postojanje drugog, drukčijeg, u nečemu drukčijeg proizvodi potrebu za preispitivanjem sebe, za samoidentifikovanja, kako individualnog, koje nije novost, tako prvenstveno kolektivnog. Tvrdi se da je to vezano za pojačane mogućnosti komuniciranja. Ranije su postojale različite zajednice koje su živjele nedaleko jedna od druge a da nije dolazilo do prave komunikacije, pa prema tome ni do potrebe identitarnog vaganja jednih u odnosu na druge. Pravi identitet kolektiva je, naravno, kulturni identitet Pozitivni učinak samoidentifikovanja je interes za druge i komuniciranje kultura. Dakle, ranije nedoživljeni procvat nauke, tehnike, tehnologije je kulturno pražnjenje, pojačano komuniciranje kultura.

Traganje za identitetom, za uvršćenjem u određeni kolektiv preko kulturnog identiteta pojačano je u našem vijeku i zbog pojačanog otuđivanja čovjeka od njegove ljudske suštine. Što je društvo razvijenije, to je izraženija potreba jedinke da se vezuje za različite oblike kulturnog razlikovanja, to jest identifikovanja, od bezazlene fokloristike do potrebe za obilnijim izučavanjem jezika, književnosti, umjetnosti. Do krize u tzv. socijalističkim društvima došlo je između ostalog i zato što je, iz bojazni od eksplozije takvog, obično identitarno kompleksnog društva, dolazilo do administrativne i druge restrikcije identitarnog traganja i izjašnjavanja. Davao se prioritet najmasovnijem identitetu, zanemarivali oni drugi, što je zbog osnovne identitarne tendencije vijeka, dovodilo do identitarnih eksplozija.

Čovjek se predstavlja na upit drugoga. Drugi iziskuje vaše postavljenje samim svojim, sada u komunikaciji približenim, postojanjem, Upit drugoga upućen vama sadrži i latentnu opasnost.

Sociolozi tvrde da bez krize nema potrebe za samoidentifikovanjem. Kriza je inherentna vaganju između identiteta i alteriteta. Odatle samoidentifikovanje za sebe ili svjesno za druge, a u suštini je uvijek povezano sa drugim, ima u sebi i vidove odbrambenog stava. Takav sam i kao takav vas ne ugrožavam! Problem nastaje kada se, artificijelno, i u različite, ali uvijek agresivne svrhe, proizvede utisak kod drugoga da ga upravo vi ugrožavate i da vas zato treba uništiti. Kraj dvadesetog vijeka našao se u čudu da nije u stanju pronaći odgovor na to kako parirati eksploziji identitarne krize koju određene snage u društvu namjerno provociraju, usmjeravaju u cilju da agresijom i manipulacijom zavladaju svijetom. Pogotovo će to biti, po svemu sudeći, problem početka narednog vijeka. Sa ovakvom manipulacijom potrebe za kulturnim samoidentifikovanjem, koje dakle donosi vijek, a koju nedemokratska društva čine novom, stravičnom opasnošću vremena, i sa oblicima koje manipulacija populizmom proizvodi, svijet se, mada je upoznao fašizam, u stvari ranije još nije susreo.

Književnost, jedan od najbitnijih oblika ispoljenja kulturnog identiteta, pokazuje da se identitarna pitanja individue pojačano pokazuju u kriznim periodima njenog življenja. Ahmed Nurudin Meše Selimovića započinje svoju priču kako bi sam pojmio svoj izmijenjeni identitet (želeći "vidjeti sebe kakav postajem..."). Njegov upit odvija se pod znakom neminovnog gubitništva ljudske sudbine, koje kod Meše Selimovića simbolizuje i predstavlja citat iz Kur'ana, kao garancija sveopšte vrijednosti tvrdnji u univerzumu Selimovićeve knjige ("Pozivam za svjedoka vrijeme, početak i svršetak svega - da je svaki čovjek uvijek na gubitku"). Stavljanje u samu žižu poznatog romana identiteta glavne ličnosti, u trenutku kada je on, ugrožen, došao u pitanje, pokazuje koliko modernim ostaje "Derviš i smrt", kvalitetom koji kada se roman pojavio nije možda ni bio dovoljno istaknut U svakom slučaju nije bio stavljen u svoje danas sve ispoljenije okruženje.

Jer neke od odredbenih tendencija današnje književnosti, posebno romana, gdje je to najprisutnije i najrazrađenije, ali i poezije, i eseja, u onoj njegovoj odredbi u kojoj nasljeđuje i roman i poeziju, ukazuju na sve širu prisutnost pi-

tanja identiteta i kulturnog identiteta. Sarajevski dragi gost, prvi sa prostora bivše Jugoslavije koji je došao da režira u jednom sarajevskom pozorištu, i od prije, kako sam kaže, i sarajevski reditelj, započeo je svoje ratno predstavljanje našoj publici stihom—krikom—upitom svoje pjesme "Tko sam to ja?", pjesnički varirajući upit na razne načine. Jedan od pisaca romana i eseja (pjesnik također), koji je pitanje identiteta, u najrazličitijim formama, stavio u samu užarenu žižu svog djela, jeste Sarajevu bliski (Sarajevu koje se prepoznalo u univerzumu "U zemlji posljednjih stvari" njegove knjige) Amerikanac evropskog i jevrejskog porijekla Paul Auster.

Auster traga za svojim ocem, koji mu, i u životu i u smrti, izmiče, tragajući tako u stvari za samim sobom, za vlastitim identifikovanjem. U potpunosti Amerikanac, u potpunosti nasljednik poruka starog kontinenta, u potpunosti onaj koji je nasljednik ljudi holokausta, Auster ostaje iskorijenjen ("deračine"), identitet stalno izmiče, stalno je pred njim, nikad uhvaćen, uokviren, zadržan. To je zato što je Auster pisac, a pisci su iskorijenjeni po vokaciji. Čitav njihov napor i jeste u uvijek ponovljenom traganju za korijenom, to jeste identitetom. A pisac je i onaj koji svoj identitet samjerava sa čovjekom, koji pati, poistovjećuje se, onoliko dugo koliko je to potrebno, s njim, kako je to svojedobno divno stihom iskazala Marina Cvetajeva. Austerov pod lupu stavljeni identitet je identitet onoga koji je drukčiji od okoline (u nedavnom romanu "Mr Vertigo" to je čovjek koji je shvatio, — pošto je tome poučen — da ima sposobnost lebdenja u zraku: sjajna metafora za pisca, za stvaraoca; kao i Ahmed Nurudin, Vertigo-Walt postepeno usvaja identitet koji u njemu nastaje, dok se s njim ne izjednači; definitivno je nesretan, također, kada ga izgubi).

Identitet se danas manifestuje od onog sasvim izuzetne individue, preko svakog individualnog identiteta, uvršćujući se u identitet užeg kolektiva, zatim onog šireg, kulturnog identiteta nacije, države (u smislu koji francuski jezik daje riječi "nation"), regije, kontinenta, svijeta. Prije nego dospije do identiteta stanovnika svijeta, u kontrastivnom odnosu na imaginiranog stanovnika drugih dijelova kosmosa (što neodoljivo privlači naučnu fantastiku kao i kič svih vrsta), a samim time i do njegovog poistovjećivanja sa ljudskom sudbinom, stanovnik Evrope danas mora misliti kulturni identitet Evrope. Nedavno sam uz knjigu Midhata Begića na francuskom jeziku, "La Bosnie- carrefour d'identites culturelles" (sa znakovitim pluralom kulturnih identiteta) govorila o identitarnom rasponu tog izbora iz Begićevog djela, koji ide od individulanog do kolektivnog, sežući do evropskog, onog evropskog koji danas još uvijek misle i predstavljaju izuzetni pojedinci iz svih krajeva Evrope, a koji na kolektivnom planu tek treba, ne stvarati, nego osmišljavati, dovoditi do kolektivne svijesti građana Evrope. Onog kulturnog identiteta Evrope, u svim njegovim vidovima, koji obuhvata jednu civilizaciju u odnosu na druge, sa njenim istorijskim, geografskim, jezičkim - barem na nivou znanstvenog izučavanja (indoevropski jezici), naučnim, političkim karakteristikama do difuznog a odredbenog osjećanja stanovnika da pripadaju određenim regijama (unutar Evrope nas ovdje dodiruje odredba srednje Evrope, južne Evrope, istočne Evrope - pogotovo u političkom i ideološkom smislu, Mediterana, Podunavlja, a čega postaju svjesni kada se suoče sa onima koje su donekle, ili u velikoj mjeri, drugačije.

Odredbeno i karakteristično taj identitet Evrope misli češko-francusko-evropski pisac kakavje Milan Kundera. U ovom trenutku posebno akcentuiram njegovu valjda posljednju knjigu "Les testaments trahis" (pisanu na francuskom, objavljenu 1993, kod "Gallimarda" u Parizu), u kojoj me, iz ugla gledanja koji je ovdje naš, posebno privlači njegova analiza evropskog romana, tog najevropskijeg žanra, kako on to savršeno dokazuje, koji je i mogao to postati, i vijekovima kao takav trajati, upravo zato što se selio iz jedne evropske nacije u drugu, pa u jednom periodu bio karakterističan za rodnu mu Francusku, da bi u drugom bio najuspješniji u Engleskoj, Rusiji, Njemačkoj. Da bi, iselivši se iz Evrope ostao njen žanr: dvadesetih i tridesetih godina ovog vijeka najkarakterističniji u sjevernoj Americi, šezdesetih sjajno predstavljen u južnoj Americi, uvijek ostavši, po duhu i obliku evropski književni rod. Da bi, možda, poslije predstavljanja sivila evropske civilizacije (sa Kafkom i drugima), obnovljenom baroknošću romana južne Amerike, u stvari obnovio raskriljenost, bujanje i baroknost romana kakav je predstavljao jedan Francois Rabelais, to jest vrativši se, duhom i oblikom, svojim počecima. Izdani, prodani, iznevjereni testamenti, kakve lucidno i nostalgično pred nama profilira Milan Kundera na sigurnom su putu traganja za kulturnim identitetom evropskog kontinenta.

Bivša Jugoslavija propala je kao politička zajednica upravo zato što nije bila i jedna identitarna kulturna zajednica. Ona je pokušala da pronađe svoj identitet u jednoj ideologiji i politici, u jednom sistemu koji se urušio. Na nama je, njenim bivšim žiteljima, da osmislimo kulturne identiteta koji opstaju, koji opstaju i zato što su na drugim temeljima, drugačije istorijski uslovljeni i mogući. U katastrofalnoj

civilizacijskoj krizi kakvu za Bosnu i Hercegovinu predstavlja agresija i rat koji joj je nametnut, ta borba doslovno na život i smrt, odigrava se istovremeno borba ljudi sa ovog tla za konačnije definisanje njihovog kulturnog identiteta. Nužnost samoidentifikovanja u krizi, u kojoj i umirete zato što vas drugi određuje prema onome što oni vide kao vaš identitet, a što se manipulacijom identiteta susjeda uzdiglo do apsurdne potrebe za vašim istrebljenjem, tobože da drugi ne bi bio ugrožen i tobože zato da bi on preživio (a dovoljno je znano kakvi su tu pravi razlozi) - ta nužnost samoidentifikovanja dovela je u Bosni do prave frenezije traganja za identitarnim odredbama. Za osvrtanjem na tradiciju, na ono što je u bivšem sistemu, ali i u cjelini modernog vremena, bilo potisnuto, obezvređivano ili odbacivano. Rat u Bosni koji traje i ne nazire mu se kraj. Iziskuje, međutim, da se Bosna, pored revalorizacije svog najugroženijeg kulturnog identiteta, koji je identitet bosansko hercegovačkih muslimana, Bošnjaka, okrene ka jasnijem profiliranju i lucidnijem održavanju svog cjelinskog, bosanskog identiteta. Održanje Bosne u njenim integralnim, istorijskim granicama, koje su formalno i danas priznate, moguće će biti samo pod uslovom da se identifikuje, u svim njenim ispoljenjima, kao i da se, ma i u ratu, njeguje, kultivira u svim njenim kultovima (culte-culture) ta polivalentna, polikultna i polikulturna Bosna.

Ispostavlja se prirodnim da se od ranijih dijelova bivše Jugoslavije najprije okrenemo ka Slovencima, i nije slučajno što se, neovisno o predtekstu to i čini, danas i ovdje, ali i od samog početka rata (od prihvata naših izbjeglica u Sloveniji, naših škola tamo, publikovanja naših knjiga, pisanih u ratu, upravo u Sloveniji, pomoći slovenskog PEN centra bosanskom PEN-u, do njegovanja slovenačke kulture i misli, u Sarajevu i Bosni... i raznih drugih manifestacije i dokaza ove tvrdnje). O tome će, pretpostavljam, biti dosta riječi danas. Ja bih samo još htjela da istaknem kako ćemo do naših najobuhvatnijih veza, do osmišljenja naših veza, najsigurnije doći kontrastivnim uvidom u situaciju. Kulturni prostor Bosne i Slovenije su dva kruga koji se jednim svojim dijelom podudaraju. Taj zajednički dio je istorijski, geografski (i geografija je sudbina), kulturni. On obitava i u našem donedavnom zajedničkom življenju u jednom političkoj cjelini. U onom pozitivnom kao i u onom negativnom što je tu zajednicu obilježavalo. Iz tog perioda jednaka su nam politička i civilizacijska iskustva i pouke. Postoji i paralelizam političkih struktura u dvjema zemljama u današnjem periodu, kao i razlike u iznenađenim, ili, istorijom uslovljenim, rješenjima. Postoje bliže i dalje istorijske kulturne veze, koje su po svojoj prirodi najteže uništive i koje kao trajna osvojenja treba njegovati. Najbolje ćemo ih postati svjesni u kontrastivnom pristupu njihovom profiliranju i kasnijem njegovanju. Sloveni smo, južni Sloveni, Sloveni Balkana ili njegove neposredne blizine. Govorimo bliskim jezicima, u kojima je gotovo identično ono što je u njih ušlo u fazi zajedničkog življenja, pri čemu ne mislim na tzv. "drveni jezik" političkih struktura, koji se po svojoj prirodi gubi, nego na civilizacijske prinove.

Ista kontrastivna izučavanja moraćemo, prije ili kasnije, napraviti i sa ostalim zemljama nastalim iz ex-Jugoslavije, s kojima smo živjeli u monarhističkoj ili socijalističkoj zajedničkoj političkoj strukturi. Najteže i najkasnije će to biti moguće u odnosu na zemlje koje su pokušale i još uvijek pokušavaju, "ognjem i mačem", ako mogu reći, u stvari najsofisticiranijim sredstvima današnjice, da pokore i unište Bosnu. Perspektiva svih kulturnih i civilizacijskih veza sa svima, u onoj mjeri koja se uvršćuje u njihov i u naš kulturni identitet, ma kako to opasno ali i groteskno izgledalo iz naše današnje situacije, ta perspektiva je u budućem, prvenstveno komunikacijskom integrisanju svakog za sebe, ali i svih, u širu regiju, u dio Evrope, u cjelinu Evrope. Te Evrope koja se još nije ni sama oformila. A koju i mi treba da mislimo i identitarno profiliramo i stvaramo. U svojim dijelovima, kao i u cjelini, takva Evropa može biti samo demokratska.

Na samom početku tog civilizacijskog hoda nalaze se naše postojeće i buduće veze, u kulturi i svim sferama života, sa Slovenijom. I u odnosu na nju bolje ćemo, kontrastivno i komparativno, temeljiti naš kulturni identitet i njegovu vezu sa budućnošću. Na putu od identiteta do kulture, kojih nema jednog bez drugog, nama je potrebna komunikacija svake vrste. Stoga nije ni najmanje slučajno što nam se baš komunikacija onemogućava, pokušava onemogućiti. Kultura, čije je izvorište u identitetu zajednice, po svojoj je prirodi otvorena, okrenuta ka budućnosti i podrazumijeva komunikaciju. Kulture nema ni bez identiteta ni bez komunikacije. Potrebna nam je i komunikacija sa nama samima, onakvim kakvi smo bili, kakvim postajemo i kakvi možemo biti; kao i komunikacija sa drugima, da bi naš kulturni identitet bio dio identiteta modernog svijeta, doba koje dolazi i za koje se i mi borimo da ne bude doba mržnje i destrukcije, nego doba tolerancije, vizije i gradnje novoga. Opstanak civilizacije danas je i po tu cijenu.

PALANAČKI DUH, KVAZI-PLURALIZAM I RAT

Krstan Malešević
Banja Luka / Bosna i Hercegovina

A u čemu je bit tako raširenog, a po naš život i našu budućnost tog pogubnog duha palanke? **Iz mnoštva njegovih karakteristika na prvom mestu svakako treba istaći njegovo opiranje promenama i njegovu supstancijalnu nespojivost sa demokratskom pluralizacijom društva, te njegovu "apsolutnu vernost svojoj zatvorenosti."**[1] To je, koliko najizraženije toliko po razvoj društva i najopasnije obilježje ovog duha, s obzirom da on time pokazuje svoju agrarnu, predindustrijsku prirodu, odnosno svu opsjednutost teritorijem i krvnom vezom. A to, opet, naravno, duboko odudara od industrijskog i postindustrijskog mentaliteta i multikulturizma koji snažno obilježava kraj dvadesetog i skori početak dvadesetprvog vijeka. Sem izražene vezanosti za teritorij (i krvnu srodnost) drugi resursi, koji su mnogo bitniji za građansko društvo, a posebno post industrijsko društvo (kao što je, na primjer, znanje) ovom duhu i ovom tipu društva ne znače mnogo.[2]

I mnoga druga obilježja palanačkog duha ne korespondiraju sa vrijednostima pluralne kulture, participativne (pa ni parlamentarne) demokratije, alternativne organizacije života. **Osnovni razlog je u činjenici da duh palanke "teži jednoobraznosti koja mora sve da prožme."**[3] **Iz toga neminovno proističe zahtjev za apsolutnim jedinstvom, koji se izdiže na nivo ideala. U takvom kolektivisttčkom ambijentu palanke nema, dakako, mjesta individui, pojedincu, građaninu, odnosno njegovom prirodnom i stečenom pravu na sopstvenog u pogledima, potrebama, duhu i željama. Plemenski palanački duh nema, dakle, svijesti o pojedinačnom, on beskrajno prost, Infantilan i zatvoren u samog sebe.** S druge strane, ovaj duh u svojoj ograničenosti pretenduje na konačne odgovore i "gotove istine", više "vojujući za istinu", nego stvarno pitajući se za istinu. On, naime, "sve stavlja u pitanje osim sebe samog."[4] Duh palanke izražava snažnu potrebu za sigurnošću, kao i osjećaj nemoći da išta promijeni. Taj "duh plemena" doživljava strah od svijeta, odnosno svijet izvan palanke za njene pripadnike tako reći ne postoji. Zbog te "religije zatvorenosti" ovaj duh teži da se "ovekoveči u samom sebi, zatvoren u trajanju, s onu stranu vremena."[5]

Tako "zaboravljen od istorije" duh palanke postaje plodno tle za doživljaj drugog i drugačijeg kao kobi,[6] **kao zla od čega do mržnje nije dug korak, a odavde do nasilja je još kraći.** Potencijalno i stvarno nasilje je, dakako, rezultat te uniformnosti, zatvorenosti, nihilizma i iracionalnosti palanačkog duha u doživljaju stvarnosti, nasilje je ovdje, prema Konstantinoviću, nekakav zloduh, kao udes kome se ne može izbjeći, ono je skroz iracionalno, ono je dalja pobuna bića. Varvarstvo je ovdje izraz iskonskog nagona duha za plemenskim jedinstvom i jedini način "stvaranja stvarnosti". "Što je osjećanje stvarnosti manje, to je nužnost nasilja veća."[7] Pri tome je bitno da je motiv za nasilje uvijek rezultat društvene, a ne individualne volje. Baš se u tome ponajviše i ogleda mistika ovog duha, u toj vjernosti i predanosti plemenu i u toj filozofiji zatvorenog kruga, a što je još gore, **palanački duh od svoga udesa "nezadrživo i uvijek pokušava da stvori načelo svoje večne privilegije."**[8]

Još više treba da zabrinjava činjenica da jačaju neke antropološke, kulturne, a naročito ideološke, političke i ekonomsko-socijalne pretpostavke koje "rade" na reprodukovanju duha palanke u ovom ratnom vremenu. **Zato bi se moglo govoriti da duh palanke šta više doživljava neku vrstu sopstvene renesanse, jer svakodnevno dobiva u ratnom besmislu "nove dokaze" svoje superiornosti, odnosno svog primarnog značaja za navodni opstanak čitavih naroda.** I pored formalno-pravnog legalizovanja političkog pluralizma, nepobitno je da duh palanke pritiska kao mora tek začeti pluralizam ideja, interesa, mišljenja, organizovanja i javnog djelovanja, kao i odavno egzistirajući, ali goto-

vo nepriznati, pluralizam kultura, religija, vrijednosnih sistema, i njima primjerenoj konkurenciji i toleranciji u pluralističkom ambijentu.

Iako je, dakle, riječ o društvu (društvima) koje je faktički izrazito pluralno u svakom pogledu (nacionalnom, konfesionalnom, kulturnom, regionalnom, socijalnom i svakom drugom) **ovdje je dominirala i dominira monistička politička kultura i monistički sistem vrijednosti, odnosno dominira iskustvo duha palanke.** Kako je to bilo moguće, kada su vjekovima ovdje živjeli izmiješano i zajedno ljudi i narodi različitih kultura (ili barem relativno različitih), ostaje za dalja istraživanja, ali je danas izvjesno da su se narodi i kulture prilično slabo poznavali, a onda i nedovoljno istinski uvažavali. Najnovije ratno iskustvo to nedvojbeno potvrđuje.

Kao da se i bukvalno obistinila Krležina metafora iz sedamdesetih godina o "duhu hajdučije" i "zakonu noža" među nama. **Isto tako, ovdje je više nego uvjerljivo ponovo potvrđena jedna od paradigmatičnih teza C.L. Straussa o tome da se netrpeljivost više manifestuje među onima koji su slični, nego među onima koji su objektivno više različiti.**[9] A o sličnosti naroda koji ovdje žive, a posebno između Srba i Hrvata gotovo je suvišno govoriti (u pogledu jezika prije svega). U pitanju je neka vrsta surevnjivosti i etničko-konfesionalne konkurencije, na čijoj osnovi su građene i brojne društvene predrasude - etničke, vjerske, političke i druge - kako o drugima, tako i o sebi samima.[10] Njihov udio u početku i rasplamsavanju rata je sigurno vrlo veliki. **Tradicionalnost društvenih predrasuda ponovo je pokazala svoj ogroman razorni uticaj i na Individualni i na društveni život, ponajviše zbog njihove pogodnosti za masovnu političku manipulaciju najintimnijim ljudskim osjećanjima.**

Pri tome je najčešće u pitanju nekritička pozitivna atribucija sopstvenog naroda (kao najstarijeg, najpravednijeg, najdemokratskijeg, najmudrijeg, najveće žrtve drugih) i satanizacija drugog i li drugih naroda. U **našem slučaju to se posebno odnosi na predrasude Srba i Hrvata jednih o drugima, kao i o samima sebi. Društvene predrasude o Hrvatima izražavaju se uglavnom u kategorijama ustaštva, genocidnosti, vatikansko-germanofllskog duha, secesionizma i sl., a o Srbima u kategorijama četništva, vizantijske (navodno niže) kulture, političkog i vojnog hegemonizma. Kad su u pitanju predrasude o sebi, onda se one kod Hrvata ogledaju u uvjerenju da su oni nosioci više kulture, visokorazvijene demokratije, hiljadugodišnje državnosti, a kod Srba se ogledaju u uvjerenju da su oni najpravedniji, da su žrtve nepravdi i zavjere drugih, da su najdublje odani istini i pravdi i sl. Pri** tome i jedna i druga strana glorifikuju i ovdje ličnosti iz vlastite istorije za koje se pouzdano zna da su se služile i nečasnim sredstvima da bi došle na vlast, da bi ugodili stranim silama zavojevačima i okupatorima i tako učvrstili svoj tron. Kada aktuelna vlast (vlasti) i, naročito, mass mediji pod njihovom kontrolom, povlađuju ovim i sličnim predrasudama one ih objektivno učvršćuju i šire i tako uvećavaju vlastitu veličinu i nepogrešivost i satanizuju drugu stranu. Na toj ovi onda postižu visok nivo nacionalne homogenizacije i (negativne) identifikacije i ekstremni vid antipatije, pa i strasnog neprijateljstva prema suprotnoj strani. U uslovima rata to se dalje nastavlja i produbljuje u vidu tzv. etničkog čišćenja teritorija, što je više nego očigledan dokaz neofašizacije država i društava na prostoru bivše Jugoslavije. **Teritorijalnu homogenizaciju mogu ostvariti, kako je pisao Eric Hobsbaum, samo barbari ili bar barbarskim sredstvima.** Za etnički izmiješan prostor ex-Jugoslavije to važi još i više.

Sve to je velikim dijelom izraz dominacije palanačkog duha, koji se objektivno kroz ovakvu praksu samo dalje učvršćuje. Nema sumnje da će još više usporiti inače dug proces duhovne, kulturne i društvene transformacije ka mišljenju i življenju, koje će eventualno moći da bude na nivou "istinski povijesnog vremena."[11]

Odlomak

1 Radomir Konstantinović, Filozofija palanke, Nolit, Beograd, 1981
2 Alvin Tofler, Treći talas, Presveta, Beograd, 1984.
3 Radomir Konstantinović, Isto, str. 1981.
4 Isto, str. 196
5 Isto, str. 7
6 Uz to ide i kob nihilizma, nihilističko odbijanje kulture, poricanje vrijednosti i poricanje vremena, koja je "vrhovna kob duha palanke i njegove filozofije" (Isto, str. 102).
7 Koliko aktualni rat uvjerljivo potvrđuje ovu misao, suviše je kazivati (Isto, str. 88).
8 Isto, str. 171.
9 C.L. Strauss, Strukturalna antropologija, I, II, Školska knjiga, Zagreb, 1988.
10 Rudi Supek, Društvene predrasude i nacionalizam, Globus, Zagreb 1992.
11 Milan Kangrga, Praksa, vrijeme, svijet, Nolit, Beograd, 1984.

EKO(SUI)CID U SARAJEVU

Ljubomir Berberović

Hiljadu dana ratne opsade donijelo je stanovništvu Sarajeva bezbrojne muke i udarce. Uz sve ostale nevolje, 400.000 ljudi u zatočenom građu bilo je dvije zime, dvije oštre kontinentalne zime, upućeno isključivo na lokalne izvore goriva. U grad zahvaćen nemilosrdnim ratnim djejstvima nije stizala ni kap nafte, ni grudva ugljena, ni palica drveta za "široku potrošnju". Da bi izdržale studen i da bi, uopšte, nekako preživljavale, Sarajlije su se morale snalaziti - kako je ko umio. U tome ih niko nije smio, htio, niti mogao poučavati, nadgledati, sprečavati. Pritisnuti neviđenom nevoljom građani Sarajeva su posjekli zelenilo na svom gradu. Ne baš cjelokupnu vegetaciju, ali njen znatan dio.

Razumljivo je da još uvijek nema potpunih analiza posvećenih ekološkim aspektima opsade Sarajeva u periodu 1992-1994.godina. Moguće je, međutim, već sad djelimično sagledati ovu stranu sarajevskog ratnog stradanja. Prema ozbiljnim procjenama, koje, po svoj prilici, nisu ni najmanje pretjerane, u Sarajevu je 1992-1994, u kome je poginulo više od 10.000 građana, palo je najmanje 40.000 stabala.[1] Ovaj podatak treba smatrati provizornim, ali nipošto i neosnovanim. Pažljivim istraživanjem 16 lokaliteta u središtu grada, koji odgovaraju jedinicama iz Katastra gradskog zelenila, utvrđeno je stanje koje nedvosmisleno ukazuje na katastrofalne dimenzije razaranja biljnog pokrivača.

	travnate površine	**visoko drveće**
	(m^2)	(broj)
Predratno stanje	29.674,45	1048
Stanje u junu 1993	5.010,55	73
Postotak uništenja	83,1	93

(Oštećenja nanijeta parkovima i alejama u Sarajevu, tokom prve godine rata - prema podacima iz komisijskih zapisnika o pregledu 16 jedinica Katastra zelenila grada Sarajeva).

Dakle, već nakon prve ratne zime na posmatranim lokalitetima je bilo uništeno više od 80 procenata travnatih površina i više od 90 procenata odraslog visokog drveća. Brojevi iz navedene tablice ne mogu se slobodno ekstrapolirati na cjelokupno zelenilo Sarajeva, ali, nesumnjivo, predstavljaju vjerodostojne pokazatelje nesreće koja je pogodila gradsku vegetaciju. Drveće u gotovo svim parkovima i alejama u središtu grada gotovo potpuno je nestalo, a travnate površine su pretrpjele teška oštećenja. Pretpostavlja se da je slična situacija i na gradskoj periferiji.

Neizbježan je zaključak da je Sarajevo tokom rata u velikoj mjeri lišeno svoga zelenila. A, dobro je poznato da devastacija zelenog pokrivača, pored toga što grubo narušava krajolik i predstavlja neposrednu materijalnu štetu, ima i mnogobrojne sekundarne ekološke posljedice. Posljedica svega toga je izmijenjena životna sredina sadašnjih i budućih stanovnika Sarajeva.

Naučna i stručna literatura obiluju napisima u kojima se oštećenja čovjekove životne sredine uzrokovana ljudskim aktivnostima pominju pod novoskovanim, ali već odavno popularnim nazivom - ekocid.[2] Ekološkim ili "sredinskim" ratovanjem ("Ecological Warfare", "Environmental Warfere"), odnosno ekocidom, nazivane su, na primjer, neke američke operacije u Vijetnamu, ocijenjene kao namjerno razaranje čovjekove životne sredine radi ostvarivanja nekih od vojnih ciljeva. Vijetnamski rat i njegove pojedine epizode predstavljaju do sada najbolje proučene slučajeve ratnih djejstava uperenih na prirodni okoliš ljudske populacije, relativno dobro poznate svjetskoj javnosti. Tako se bilježi da je za prvih desetak godina američkog angažovanja na Južni Vijetnam bačeno više od 200 miliona eksplozivnih projektila većeg formata, koji si imali neposredan ekološki učinak - načinili su mnogobroj-

ne "rupe u pejsažu", pa je cijela zemlja dobila izgled "bolesnika posutog divovskim ospicama".[3] (Ovdje valja napomenuti da je Sarajevo "podnijelo" nekoliko puta više bombi (mina), granata po jedinici površine,[4] u nekoliko puta kraćem vremenu.) Vijetnam je, kažu, bio pozornica i za neke pokuse izravnog "ekološkog ratovanja": primjenjivane su hemikalije za uništavanje bilja[5], izazivane su vještačke kiše, upotrebljavane su tzv. "antikiseoničke bombe"[6] itd.

Teorijska shvatanja i međunarodni normativni akti o ekocidu, proistekli iz suočavanja sa vijetnamskim empirijskim primjerima, zahtijevaju bitne izmjene i dopune s obzirom na zbivanja u Sarajevu 1992-1994. godine Sarajevsko iskustvo ukazuje da se ekološko ratovanje ne svodi na aktivne radnje neposredno usmjerene protiv neprijateljeve prirodne sredine. U Sarajevu se dogodio ekocid novog tipa: elementi od vitalne važnosti za kvalitet čovjekove okoline i ljudskog života napadnuti su od onih na čije dobro su postojali. Počinjeno je ekološko samoubojstvo, desio se prisilni, nametnuti, iznuđeni ekocid—autoekocid, ekosuicid.

Konvencija OUN o zabrani mijenjanja čovjekove okoline u vojne svrhe, potpisana 1977. godine u Ženevi, nije predvidjela takav vid sredinskog ratovanja, niti mjere protiv akata kojima se stanovništvo prisiljava da razara svoju vlastitu životnu sredinu, pretpostavku vlastitog biološkog opstanka.

Nestanak 40.000 (sigurno i više!) odraslih stabala ostavlja za sobom između 60 i 90 hektara ogoljelog gradskog zemljišta,[7] jer drveće posječeno u Sarajevu 1992-1994. činilo bi dvorednu aleju dugu otprilike sto kilometara.[8] Već samo to govori o velikom poremećaju živome sredine Sarajlija. Teško je pouzdano prognozirati biološke posljedice novonastalih prilika, teško je predvidjeti njihovo dalje trajanje. Pogotovo je teško da se sa dovoljno sigurnosti ustanove eventualne uzročne veze između individualnih zdravstvenih problema i promjena u ambijentu, sada i ubuduće. Izvjesnije je da će takvih problema biti, iako ne moraju da budu prepoznati kao rezultat pretrpljenog ekocida.

Propast sarajevskog zelenila je ekološki incident bez presedana, još jedan svjetski unikat u bogatoj i tegobnoj povijesti glavnog grada Bosne i Hercegovine.

NAPOMENE

1 - Ova procjena nije rezultat sistematskih istraživanja, ali ima egzaktnu osnovu; uporedi - Lj. Rokić: Neki aspekti uništavanja prirodne životne sredine grada Sarajeva u toku rata. Vodoprivreda 1(3): 17-18, 1994.

2 - Termin "ekocid" označava razne oblike namjernog razaranja čovjekove životne sredine ili njenih sastavnih elemenata, a skovan je, analogno poznatijem nazivu "genocid", spajanjem grčke imenice (oikos - kuća, dom) i latinskog glagola (caedere, caecidi - ubiti, ubio sam).

3 - Leteći avionom iznad Južnog Vijetnama moglo se tamo prebrajati barem 26 miliona kratera nastalih eksplozijom bombi/granata (R. Supek: Ova jedina Zemlja, "Naprijed", Zagreb 1973).

4 - U dvije godine rata na Sarajevo je palo više od milion granata (LJ. Rokić, op.cit.).

5 - U Vijetnamu su prilično masovno, mada samo mjestimično, upotrebljavani herbicidi i defolijatni radi uništavanja usjeva i prorjeđivanja šuma. To tvrde mnogi autori, na primjer - A.H. Westing: Environmental consequences of the Second Indochina War, Ambio4(5-6):216-222, 1975.

6 - Eksplozija "antikiseoničke bombe" trenutno iscrpljuje kisik na prostoru čija osnova u poluprečniku iznosi oko pola kilometra (D. Dukić: Klimatologija. "Naučna knjiga", Beograd, 1977)

7 - Ovakvi proračuni zavise od ulaznih pretpostavki, tako da mogu imati međusobno različite rezultate. Postoji procjena da stabla posječena u Sarajevu odgovaraju visokom rastinju na 2000 hektara šume (M. Uščuplić: Greenery and development of Sarajevo. Conference on Reconstruction, and Long-term Development Strategy of the City of Sarajevo, Sarajevo, 1994; Abstracts, p 98).

8 - Radi boljeg razumijevanja ove usporedbe, vrijedi navesti podatak da ukupna dužina aleja na području grada Zagreba iznosi oko 80 kilometara (D. Klepac: Zelenilo - ukras, zaštita i zdravlje grada Zagreba. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1990; str 12).

DALI JE EVROPA CENTAR?

Tvrtko Kulenović

Kinezi nemaju ime za svoju zemlju. Oni je zovu Čunguo, Zhunghuo, središnja zemlja. Ali Kina je danas, poslije raspada Sovjetskog Saveza, možda prva po veličini zemlja na svijetu. Međutim, kao centralna zemlja, tokom čitave moderne istorije, ponašala se Evropa, jedan od rtova ogromnog azijskog kontinenta. Takvo ponašanje donijelo je nesumnjive rezultate na doslovno egzistencijalnom planu, koji podrazumijeva i osvajanja, i razvoj privrede, industrije, kao i na duhovnom, spoznajnom planu, gdje se radi o nauci, filozofiji i umjetnosti.

Istovremeno, ta usredsređenost na sebe, ta samouvjerenost, donijeli su opasno odsustvo kritičke svijesti prema sebi usmjerene, a iz poređenja sa drugim, drugačije zasnovanim svjetovima proizašle. Dekartovu izjavu: "Mislim, dakle postojim" Hegel je proglasio herojskim stavom evropskog čovjeka i tu tezu, čak i tako patetično formulisanu, niko ne namjerava da ospori. Ta "kosmička samoća" na koju se usudio zapadni čovjek uistinu je produktivna, ali iz nje proizilaze i njegove karakteristične mane, i njegove bolesti, koje još uvijek nije uspio kritičkim stavom dovoljno da obuhvati, mada je upravo taj kritički stav jedna od stvari kojima se najviše ponosi. Upravo iz te teze proizilazi slijedeća Hegelova teza: da niko osim Evropljana, pa dakle ni duhovno visoko razvijeni Istok, nije sposoban da stvori ni filozofiju ni nauku, zato što u njegovom mišljenju ne postoji taj "herojski stav", ne postoji odnos između posmatračkog (mislećeg) subjekta i posmatranog (mišljenog) objekta.

Čedomir Veljačić nazvao je mišljenje Istoka "biološkim", što je kvalifikacija koju Hegel sigurno ne bi mogao da "proguta", jer je riječ o mišljenju koje se ostvaruje stapanjem, empatijom, identifikacijom sa svijetom, više nego Dekartovim "herojskim" izdvajanjem. Ali je upravo moderna nauka, kao najradikalniji oblik izdvajanja, došla do rezultata koji vise odgovaraju ovakvom, nego tradicionalno evropskom stavu. Kvantna fizika došla je do zaključka da u subatomskoj realnosti taj "herojski" odnos između posmatrača i posmatranoga, to jest sam proces posmatranja, "kvari" samu sliku realnosti, iskrivljuje naučnu istinu. A kvantna fizika je već "stara" stvar, savremena nauka se kreće u pravcima koji graniče sa mitom, sa bajkom. Od jednog "ozbiljnog vica", koji je kod meteorologa već odavno u upotrebi, razvila se grana fizike koja sebe naziva "fizikom haosa" i nastoji da utvrdi onu mjeru zakonitosti koju je moguće utvrditi u "haotičnom svijetu" jer polazi od pretpostavke da je znatan dio realnosti haotičan. Taj "ozbiljni vic" meteorologa glasi da leptir koji danas mahne krilom u Pekingu može kroz mjesec dana da izazove ozbiljnu promjenu temperature u Njujorku. Dalja istraživanja u tom pravcu ukazala su na druga "mala i velika" čuda prirode: pokazalo se da se česma koja kaplje ne ponaša ni po kakvim zakonima reda, nego po zakonima nereda u koji, sa svojim "herojskim stavom", zapadni um uopšte nije u stanju da prodre.

Kad je Karl Gustav Jung optužio tradicionalni zapadni metod spoznaje da je zapravo po svojoj prirodi još uvijek srednjovjekovni i teološki, on je imao na umu upravo to karakteristično odbijanje svake haotičnosti prirode u zapadnoj nauci. Hrišćanska teologija je stvorila racionalnog Boga koji je stvorio racionalan, sređen svijet Teologija je odavno napuštena, ali je odnos prema prirodi ostao isti: zadatak je nauke da shvati **nacrt,** pa će, kad shvati nacrt, razumjeti prirodu. Sve pahuljice snijega su šestougaone i šestostrane, kaže Jung, ali među njima ne postoje dvije koje su međusobno jednake. Njihova šestougaonost je ono što je fasciniralo zapadni svijet, a njihova međusobna različitost ono što privlači duh kineske tradicije. Koji je od ta dva

pristupa realnosti bliži istini, koji je za nju više zainteresovan? Ili je hitnije **kantijansko** pitanje: **kako** istočni razum može da prihvati ono što zapadni ne može. Nemoguće je za Istok moguće ne samo zato što je on spreman da "vjeruje u čuda" nego i zato što, kako kaže Hadžime Nakamura, "ako se razne misli nađu suprotstavljene jedna drugoj, Istočnjaci su skloni da priznaju njihove racionalne snage, da prave kompromise i sinteze, umjesto da prihvataju jednu od njih po cijenu isključivanja svih ostalih". Otuda i Džozef Nidem (Joseph Nidham) ima pravo da kaže da razlog što Istok nije stvorio egzaktnu nauku na zapadni način leži u tome što je on već posjedovao "ajnštajnovski" koncept vasione, a da nikada prije toga nije ima onaj "njutnovski".

Jezikom koji se upotrebljava u modernoj teoriji umjetnosti moglo bi se možda, dakle, reći da je zapadna kultura prevashodno **monosemijska,** a istočna **polisemijska.** Iz toga bi se opet moglo zaključiti da je umjetnost ona oblast u kojoj se dvije kulture dodiruju, sastaju, jer je umjetnost **polisemijska** po svojoj prirodi, po definiciji. Međutim, ni ovdje se ne smije pretjerano žuriti sa zaključcima kad je tradicionalna zapadna kultura u pitanju. Po svom elementarnom biću umjetnost jeste polisemična, ali je po svojoj istorijskoj pripadnosti duhu zapadne civilizacije umjetnost Zapada nerijetko bila prisiljavana na monosemičnost. Ljepota i istina su proglašene za osnovnu vrijednost umjetnosti, ali je istina lako i često zamjenjivana sa **porukom,** a umjetnička vrijednost sa važnošću i značajem tretiranog sadržaja. Veliki i pravi umjetnici su uvijek, i na Zapadu, zastupali interese umjetnosti, ali su mali i slabi umjetnici, i njihova djela, ne jednom, i u vrlo različitim epohama istorije Zapada, u "sadržini" nalazili sebi zaštitu, utjehu, pokriće, i čak afirmaciju na račun boljih od sebe. Na Istoku tako nešto nikad nije bilo moguće, jer je umjetnost bila vezana sa "božanskim stvarima" i realni svijet nikad sam po sebi nije bio toliko važan da bi razgovor o njegovom "adekvatnom prikazivanju" u umjetnosti mogao postati važna pretpostavka. Istok je, ako se isključe religiozne i mističke konotacije, o umjetnosti uvijek govorio na način na koji se na Zapadu danas o njoj govori: o tome kako se umjetničko djelo pravi, koje su karakteristike koje ga odvajaju od religije i filozofije, odnosno koje ga spajaju s njima. Istok je oduvijek znao da su "čujne melodije slatke, ali su nečujne još slađe", ali je on to znanje uvijek kombinovao sa pitanjem kako se to postiže, a takva kombinacija je na Zapadu relativno skorašnjeg datuma.

Zbog toga klasični Istok može i danas, nesumnjivo veoma razvijenoj zapadnoj misli o umjetnosti da pruži ako ne bitne zaključke, a ono svakako sjajne ilustracije i primjere. Kineski pjesnik iz doba dinastije Sung (900-1200. godine) ovako objašnjava razliku između pjesničkog i komunikativnog jezika, i načina na koji prvi proizilazi iz drugog: "...upravo kao što su rogovi ovna okruženi vunom, pa ne vidimo da li oni zaista izlaze iz njegove glave..." Drugi kineski umjetnik, slikar iz nešto kasnije epohe, rekao da on ne slika ono što vidi, nego ono što zna da je **tamo:** potpuno iste riječi upotrijebio je Pikaso da objasni svoje slikarstvo. Ono što i jedan i drugi umjetnik žele da kažu, jeste to da umjetnost ne prikazuje prirodu tako što je preslikava, nego tako što "podržava načine na koje ona stvara" (Kumarasvami), ona ne traži prijepis prirode, nego njen potpis. To se u zen-slikarstvu zove "kontrolisanim slučajem": slikaru treba da bude uzor zmija koja se kreće po pijesku, ali ne tragovi koje ona ostavlja, nego elastičnost, gipkost, prirodnost kretanja koja slikareva ruka, i oko, i duh moraju da osvoje da bi uopšte mogao da se bavi slikarstvom.

Dvije hiljade godina je evropski duh dijelio kvadrat onako kako su ga Grci dijelili: na četiri jednaka dijela - kvadrata, od kojih se svaki dalje dijeli na četiri jednaka kvadrata, i tako redom. Pravougaonik je, u pejsažnoj slici, dijeljen po zakonu "zlatnog reza": donje dvije trećine zemlja, gornja trećina nebo. Japanski bojeni drvorezi čiji su otisci nađeni prvo na omotima roba pristiglih iz Japana pošto je Japan u devetnaestom vijeku prisiljen da se trgovački otvori prema Zapadu, šokirali su umjetnike svojim talasastim linijama iza kojih se međutim, krilo nešto ozbiljnije: "perspektivni sistem paralela u kosom kubu" (Oto Bihalji-Marin), dakle jedna sasvim drugačija koncepcija prostor u kojem živimo. Znamo koliko su oni uticali na Van Goga i njegove čarobne talasaste linije, ali imamo pravo i da se pitamo koliko su uticali na Mondriana koji je najveći dio svog umjetničkog života proveo pokazujući da se kvadrat može podijeliti na bezbroj različitih načina, a ne samo onako kako su ga Grci dijelili.

Islam, kao "moderna", monoteistička religija, u mnogim crtama je bliži Zapadu nego,

recimo, budizmu ili hinduizmu, ali i njegova umjetnost je puna "lekcija" koje su Zapadu potrebne, a na kakve uglavnom nije navikao. U jednom od hadisa, zapisa nastalih, prema tradiciji, na osnovu izjava proroka Muhameda, stoji da je nedopustivo umjetniku da reproducira likove živih bića, čovjeka pogotovu, jer će na dan velikog suđenja biti pozvan da te likove oživi, i neće uspjeti, i biće zanavijek bačen na muke paklene.

I tu je crtu islamske umjetnosti Zapad najčešće tretirao kao inferiornost, zabranu, skučenost, hvastajući se svojom "slobodom" i ne sagledavajući pozitivne aspekte ove uostalom relativne zabrane (likovi životinja pojavljuju se na perzijskim ćilimima, a širom islamskog svijeta postoji bezmalo kult minijatura, koje podrazumijevaju čak i portrete). Ali ono pozitivno, koje je trebalo i moralo biti uočeno, ne sadrži se, naravno, u tim izuzecima, nego upravo u prostorima duha i mašte koje je oslobađao principijelni stav. Prije svega, islamski princip ne zabranjuje slikanje **prirode,** nego "pokretnog svijeta", čovjeka i životinja. Biljni svijet je i te kako ostao "slobodan za prikazivanje", i kroz njega je islamska umjetnost pokazala svoju, Zapadu nepoznatu moć.

Možda je neumjesno ovdje citirati jednu od najznačajnijih predstavnica francuskog "novog romana" Natali Sarot, koja stoji na stanovištu da jedino što savremeni pisac još može da "uhvati", da "otkrije" kod čovjeka, jesu pokreti biljaka u njemu, njegovi **tropizmi;** sve je ostalo već otkriveno i poznato. Ali je nemoguće zaobići Eli Fora, koji u svojoj višetomnoj istoriji umjetnosti naglasak stavlja na činjenicu da je islamska umjetnost nastala u pustinji. Ono što čovjek pustinje sanja jeste oaza, ali onaj ko njegov san svodi na oazu, ne razumije ništa o tom čovjeku, ni o pustinji. Jer, karakterističan proizvod pustinje jeste fatamorgana, vizija, a vizija se nikad ne zaustavlja na prizemnoj realnosti, ona traži uvijek sve više i više. Traži Boga koga ne može da nađe, ali koji pristaje da natuknicu o svom postojanju pruži čovjeku u vidu ljepote, ljepote koja je apstraktna, jer je u tom vidu najčistija, i najbliža Bogu, kome se nikakvim evropskim "oponašanjem" ne možemo približiti. Čovjek pustinje ne sanja lišće nego nešto više od lišća, i u tom snu dostiže čudesnu ljepotu arabeske koja istovremeno dočarava suštinu vegetativnog života, i kroz apstrakciju se približava Bogu. Tajnu biljke nijedna zapadna umjetnost nije uspjela da predstavi tako kao arabeska, jednostavno zato što je islamska umjetnost ipak istočna umjetnost, što čuva u sebi taj osjećaj da suština realnosti nije u materiji nego u kretanju, a na Zapadu nisu razvijeni mehanizmi percepcije koji bi mogli da uoče pokrete biljaka. S druge strane, apstrakcija koja kvalifikuje arabesku nije apstrakcija koja niče sa zemlje, kao što je slučaj u "zapadnom" modernizmu (valjak se izvodi iz stabla, krug iz njegovog presjeka, iz "godova"), to je apstrakcija koja potiče iz misli usmjerene prema Bogu, koja ne pravi "sliku prirode", nego hvata "prirodu prirode", ili, kako kaže Titus Burkhart: "Arabeska predstavlja jednu vrstu dijalektike ornamenta u kome se logika spaja sa živim kontinuitetom ritma. Ta dijalektika implicira dva osnovna elementa: preplet i vegetalni motiv. Prvi element se suštinski vezuje za geometrijsku spekulaciju, dok je drugi jedna vrsta grafike ritma... U arabeski, sva reminiscencija individualnog oblika onemogućena je kontinuitetom beskrajnog tkanja. Smjena motiva, zasjenjujući pokret linija i ornamentalno uravnoteživanje izlaznih i ulaznih, reljefnih i izdubljenih te obrnuto analognih oblika - sa-učestvuju u stvaranju tog efekta kao što se pred svjetlucavim talasima ili drhtavim listom na vjetru duše oslobađa svojih unutrašnjih predmeta, "idola" strasti i, trepereći u sebi, zaranja u čisto stanje bića ..." A Evropa je samo jedan od rtova ogromnog azijskog kontinenta.

UZORITI KARDINAL
VINKO PULJIĆ
NADBISKUP VRHBOSANSKI

99: Sveti Otac sigurno ne bi rekao da se očuva ova običajnost, ova kultura narodnog života u Bosni, da je ona tek kratkog vijeka. Ona, sigurno, traje i kroz milenije, a bosanskije čovjek običan. Ovdje su dolazili i odlazili režimi, koji su, i su inače, po samoj svojoj definiciji prolazi, ali je ostajala neka običajnost tog, bosanskog života. Gospodine kardinale, da lije ta običajnost života doista bila kroz povijest Bosne takva da se možemo nadati i takvoj budućnosti?

Kardinal: Pa, moramo priznati da mali čovjek na ovoj grudi, koja je, zaista, jedna vjetrometina političkih interesa, nikad nije volio vlast Jer, doživljavao je da ga vlast ne čuva, nego iskorištava. I zato, u svim ljudima postoji jedna oporost prema vlasti, jedno nepovjerenje prema vlasti. Doživljavao je, često da ta vlast, bez obzira s koje strane, želi svoju korist. I zato je u običnom, malom čovjeku prisutna jedna odbojnost prema vlasti. Drugo, činjenica je da je sudbina ljudi na ovim prostorima bila krojena od strane moćnika, i upravo je tog malog čovjeka zloupotrebljavala. Tog malog čovjeka je upregnula u svoje interese tako da mi, zapravo, i sada doživljavamo da taj mali čovjek - koji bi želio živjeti na svojoj grudi, želio biti ono što jest - biva nekako manipuliran. Na neki način, guranje u nešto što ne želi. A ne želi, upravo mržnju, ne želi to - da izgubi sebe. I to što smo raznoliki, nismo krivi što smo raznoliki. Tu smo se rodili i u posljednje vrijeme to vrlo često ponavljam, nismo birali zemlju gdje ćemo se roditi. Nismo birali ni svoje roditelje, to od kakvih ćemo se roditelja roditi, ali, jasno, volimo i svoje roditelje od kojih smo došli i volimo ono što smo baštinili od njih: identitet, naciju, vjeru i kulturu. Nismo birali ni komšiju ni susjeda, njega smo zatekli i valja nam zajedno živjeti. Nismo, dakle, tu grudu birali, ali volimo je, jer osjećamo da smo tu jedino kod kuće. Upravo je to bila jedna sudbina života kroz povijest, nekad s više suživota, nekad manje, zavisi kako je tom čovjeku nametnuta kapa. A tu kapu su krojili moćnici svijeta.

Pa, možda je prestrogo reći, ali, smatram, koliko god domaći bivaju uvučeni u vrtlog ovog rata, još više, zapravo, tu kapu kroje moćnici svijeta i mi bivamo sitniš njihovih interesa. To ne znači da ne snose odgovornost u prvom redu oni koji su započeli taj rat Ko je agresor, to je cijelom svijetu jasno. Često, upravo tim prljavim nametnutim ratom, tom agresijom, bivaju poremećene mnoge vrednote, bivaju, nekako, poremećeni oni pravi međuljudski odnosi, bivaju pomalo i zatrovani. Onda, oni koji prosuđuju stvarnost dobiju priliku krivog vrednovanja naše stvarnosti. Oni pomiješaju uzrok i posljedica Posebno mediji češće bacaju težište na posljedicu, nego na uzrok. Tako zametnu trag cjelovitog prosuđivanja razvoja situacije, i moramo priznati, vrlo često se znade krojiti povijest tako da se piše kako odgovara onome koji je jači. Smatram da je to koji puta opet krojenje kape onom malom čovjeku koji ne može dići glas pa reći: "Ja postojim, ja želim postojati, želim opstati, želim biti ono što jesam na ovoj grudi." I smatram da je ta njegova želja moguća, zato što nitko nije dovoljan sam sebi i svi smo mi zapravo upućeni jedni na druge. To je sudbina stvarnosti. Ne samo u Bosni i Hercegovini, nego u cijelom svijetu. Ali u svijetu je lako stvarati veze među zemljama, među državama, Evropa može stvarati veze međusobno, jer je našla sebe, svoj identitet, svoju samobitnost i onda, normalno, stvara veze među drugim zemljama, među drugim narodima. To je trebalo omogućiti i ovdje da svaki nađe sam sebe i da u toj samobitnosti traži upravo mostove koji će nas spajati, jer mi smo nužno upućeni jedni na druge.

Smatram da je to stvarnost Bosne i Hercegovine. Nismo krivi što smo tu, dozvolite da je volimo kakvi jesmo i da se ostvarimo na toj grudi da budemo kod kuće. Zato, takve uvjete života treba stvoriti da se zaista svaki čovjek i svaki narod osjeti na ovoj grudi kod kuće.

99: I prije dolaska islama na ovo tlo, bosanski je čovjek živio u različitostima. Sa dolaskom islama dolaze i Jevreji. Dolazi ono Sto se možemo nazvati obogaćivanjem ovih različitosti. Gospodine kardinale, da li Vam je poznato daje u našoj povijesti bilo nekad ratova koji su vođeni zbog unutrašnjih, bosanskih razloga, ali, prije svega, razloga vjerske prirode, tojest zbog vjerske različitosti, kojaje, eto, sudbina Bosne.

Kardinal: Smatram da je pravi vjerski rat nemoguć. Jer onaj koji istinski Boga moli, Boga voli, on mora ljude poštivati. Inače je to izdaja vjere, jer u ime Boga se ne može ljude ubijati. Ma ko to radi, ne radi u ime pravog Boga, nego u ime svoga boga. Ja mislim da je to krivi bog. Tako da se može reći da je u povijesti bilo ratova gdje je politika manipulirala vjeru i u ime te manipulacije stvarala netrpeljivost i isključivost Svaka politika, zapravo, ima tu želju. Ne baš svaka, krivo je reći svaka politika, jer postoji i normalna politika borbe za opće dobro i od te politike se ne može niko isključiti. Svi smo uključeni da se borimo za opće dobro, za ono što čovjeka omogućuje da se ostvari kao čovjek. Ali politika koja ima vlast, koja želi vladati, na tu politiku mislim, željela je vjeru upotrijebiti da na neki način postigne svoje ciljeve. Tako je radila i militantna vlast i režimska vlast kroz povijest, a pogotovo osvajačka vlast, oni koji su osvajali, koji su na neki način željeli imati što više podanika i što više prostora. To se jednostavnim rječnikom zove — agresija. Svi su oni željeli imati vjeru koja će stvarati moral za osvajanje.

Jasno da ja ne mogu praviti jednu studijsku analizu, nego, pojednostavljeno, načelno rečeno, mogu iznijeti te stavove.

Zato kažem, u onog boga u ime kojeg se ubija drugog čovjeka - ne vjerujem. Jer, to Bog ne može tražiti. On traži da se čovjeka poštuje i da se svaki čovjek u toj, svojoj ljudskoj dimenziji ostvari, jer je svaki čovjek Božije stvorenje. I mi, vjerovali u njega ili ne vjerovali, bitno je da taj Božiji zakon u sebi nosimo. I, upravo, ako slušamo taj Božiji zakon, savjest u nama, automatski ćemo doći do toga da moramo jedni druge i poštivati i uvažavati i prihvaćati, surađivati. Valja nam tako život stvarati.

99: *Neki povjesničari tvrde da Bosna nikad nije imala ono što se zove državna crkva, koja bi bila u direktnoj funkciji te države, i daje to takođe jedna od karakteristika Bosne. Danas, čini se, međutim, kao da bi u nekim konceptima trebalo da bude obrnuto.*

Kardinal: Pa, mislim da se ne može govoriti o teokraciji. Niti bih bio sretan, bez obzira koja to bila državna vlast, da bude teokracija, jer time bismo nekako oskvrnuli svetost vjerskog poslanja. To ne znači da neće vjerska zajednica pokušati i nastojati ugraditi moralna načela i vjerske slobode. To mora. To ćemo neumoljivo tražiti, osobno ja. Međutim, smatram da svaka teokracija isključuje druge različitosti. To znači automatski nešto što bi bilo oskrvnavljenje vjerskog poslanja. Jer, vjersko poslanje mora uvažavati čovjeka, ljudsku **savjest,** ljudsku slobodu. Ako se nametne teokracija, onda je to, zapravo, povreda onoga što se zove različitost na ovoj zemlji. A Bog je dozvolio da postoje različitosti.

99: *Ako se sada pogleda najaktuelnija svjetska scena, onda su neke stvari prilično uočljive. U Bosni imamo agresiju koja se, na ovaj ili onaj način, ipak toleriše. S druge strane, sad se u Rusiji otvaraju neki procesi, u Čečeniji imamo sličnu grupaciju ljudi, Čečene, koji su islamske vjeroispovijesti, h toga proizilazi da su gotovo u pravu neki koji govore o borbi pravoslavlja protiv onih koji drukčije vjeruju. To je jedan proces. Drugi se, pak, iskazuje kroz jednu rezoluciju, dosta neočekivanu, donesenu na islamskoj konferenciji, kojom su otvorili borbu protiv onog sto su naznačili islamskim fundamentalizmom. Kako tumačiti svijet?*

Kardinal: Pa, zaista je to jedan lonac, ne samo bosanski, već svjetski lonac, u kojemu se puno toga postavlja kao načelo, a to načelo teško zaživljava na prostorima. Mislim na načelo međunarodne zajednice da svaki narod ima pravo da ostvari svoju samobitnost i da svaki narod ima pravo da izrazi svoju volju u izgradnji jednog samoodređenja. Međutim, ukoliko bi to bilo na račun drugoga, onda to ne bi bilo pravedno rješenje. Ovdje je opasno što politika uvlači vjeru, ali ne znači i da nema pojedinih vjerskih tendencija da iskoriste politiku za svoje interese. Ovu rezoluciju islamskih zemalja nisam temeljito proučio, ali sam pročitao govor gospodina predsjednika Predsjedništva (Alija Izetbegović). Malo me je iznenadilo da gosp. predsjednik u tom govoru nije islamskom

svijetu prikazao da uz muslimane vjernike ovdje postoje i drugi. To sam od njega očekivao. Smatram da bi to bilo normalno da kaže islamskom svijetu - da u ovoj Bosni postoje muslimani koji su zaista ugroženi, ali u toj Bosni postoje i drugi vjernici koji su isto tako, ugroženi. Možda bi bilo pravednije da je to spomenuo. Međutim, sada će to još više potencirati da će ljudi sumnjati da upravo postoji jedna islamizacija. Zato je potrebno stvarati takve stavove, takva načela da se uvidi raznolikost na ovim prostorima. Što se događa u Rusiji? Možda je to malo daleko. Premalo dobijamo realnih vijesti. Možda dobivamo više vijesti koje politika servira prema svojim interesima. Zato se sa svoje strane bojim donositi cjeloviti sud, ali vidim da stradaju ljudi, vidim da se tamo ubijaju ljudi. Vidim, dakle, da se događa nesreća. I to me boli. Dakle, ovdje ne govorimo o političkom rješenju. Da li oni trebaju da se odvoje, da li ne trebaju? Ako su izrazili želju za samostalnost, da li treba Rusija zaista da to poštuje, da li je Rusiju strah da će izgubiti toliko tih država? To je nešto što je upitnik, što treba svjetska politika rješavati, ali ono o čemu ja trebam progovoriti, kao učitelj vjere i morala, jest: zaustavljajte zlo, zaustavljajte ubijanje, zaustavljajte uništavanje ljudi, zaustavljajte rušenje imovine. To je, zapravo, tragedija, to što se ponovo otvara žarište stradavanja. I pred tim moram nekako dići glas, u ime tog malog čovjeka koji stradava, protiv politike koja je otvorila to žarište. Kako to politički rješavati, da ne bude stradavanja? Da ne bude zakon jačeg, da ne bude zakon oružja, nego da bude jedan zakon principa međunarodnih zajednica. Tu je, zapravo, problem. Tako je i ovdje. Treba, zapravo, donijeti zakon protiv ekstremizma, radikalizma, isključivosti, a za uvažavanja različitosti, stvaranje jednakopravnosti i priznanja međunarodnih načela koja su donošena, da i ovdje budu ostvarena.

Bosni i Hercegovini, koja jest različita, koja jest tu, koja nije kriva što je tu, treba omogućiti da bude ono što jest

99: *Elementarno ljudsko pravo jeste i pravo da vjeruje ili da ne vjeruje. To je, u krajnjem slučaju čovjekovo pravo, najdubljeg ljudskog uvjerenja, vjerovao u ovu ili onu religijsku dogmu. Gospodine kardinale, svjedoci smo daje, kada je riječi o opštem odnosu prema Bosni i Hercegovini, došlo do instrumentalizacije religije. Da li, upravo u ime očuvanja nečeg što se zove crkva, koja postoji neovisna od režima, treba dići snažnije glas i otvorenije progovoriti o svim oblicima te instrumentalizacije na našim prostorima mimo, vjerovatno, samih interesa pojedinih crkava?*

Kardinal: U prvom redu, zaista ste u pravu: čovjek je slobodno biće, ali on je i odgovorno biće. Dakle, slobodu mu je Bog darovao i čovjek će upravo Bogu odgovarati kako je živio tu slobodu. Zato smatram da tu niko nikoga nema pravo prisiljavati. A drugo, (onaj koji vjeruje isto tako ima pravo slobodu živjeti i tu slobodu ostvariti. Što je vjersko uvjerenje, to mu društvo i država mora omogućiti - da bude slobodni građanin. Treba živjeti svoje vjersko uvjerenje i vršiti svoje vjersko prakticiranje na slobodan način, da se ne mora kriti, da ne bude iskompleksiran. Jasno da je svaka manipulacija zloupotreba. Zloupotreba i povreda ljudskih prava, ali i povreda dostojanstva vjere ako se to zloupotrebljava. Međutim, neumoljivo treba dići glas protiv zloupotrebe. To ne znači da vjera mora šutjeti ovdje, mislim konkretno na zajednicu vjernika koju predvodim, na katoličku crkvu. Katolička crkva će i te kako neumoljivo naučavati moralna načela, a time će automatski biti, zapravo, i kritična prema nekim stavovima.

Ja nisam nikada prozivao pojedine ljude na odgovornost, jer postoji sud zemaljski, a vjerujem i nebeski sud, pred Bogom. I tu prepuštam tim sudovima da osobama sude da li su moralne, da li su protiv čovjeka, da li su usklađeni prema savjesti, da li su usklađeni prema ljudskim pravima, ljudskom dostojanstvu. Isto tako neću dozvoliti da se zloupotrijebi poslanje Crkve u pojedino političko poslanje. Tu ću pokušati zaštiti, ali drugim vjerskim zajednicama ja ne mogu ništa prosvjedovati, jer su one odgovorne na svom području. Svaka vjerska zajednica je odgovorna za svoj način djelovanja, za svoj način rada. Jasno da ćemo u privatnim susretima s tim vjerskim zajednicama i te kako izmjenjivati mišljenja, razgovarati o tome.

99: *U ime dobra čovjeka, u krajnjem slučaju to znači i u ime Boga, crkva, ne samo katolička, nego, rekao bih, sve crkve u Bosni su odgovorne za naučavanje da čovjeku bude dobro. Da li ste u tom smislu razgovarali i sa reis-ul-ulemom Mustafom efendijom Cerićem prilikom vašeg posljednjeg*

susreta? Pogotovo u ovom smislu odbijanja crkve i Islamske vjerske zajednice da budu instrumentalizirane, a svjedoci smo da se to u nekim dijelovima, u nekim situacijama i od nekih političara i te kako čini.

Kardinal: Pa, u povratku iz Rima htio sam se kao kardinal predstaviti svakoj vjerskoj zajednici ovdje u Sarajevu. U prvom redu Islamskoj vjerskoj zajednici, onda Jevrejskoj općini i, također, pravoslavnoj crkvi koja je ovdje, srpskoj Pravoslavnoj crkvi. Onda sam se htio predstaviti i državnim organima. Još mi ostaje grad, sam grad, da njega pohodim, gradske čelnike. U susretu sa gospodinom Reisom, bio je to jedan vrlo dugi razgovor, upravo je više bilo načelno postavljeno kako da mi nađemo ono što nas stavlja na ista stajališta, pa da onda vidimo što mi možemo učiniti u javnosti. Moram priznati da pozicije nisu iste, jer svjesno smo se mi čuvali da ne budemo uvučeni niti u vojne formacije, niti u političke stranke. Svjesno smo se čuvali, jer mi kao Katolička crkva smatramo da moramo biti otvoreni svakoj stranci, svakoj političkoj opciji, jer mi služimo vjernicima. A vjernik ima pravo birati u koju će stranku, za koju će se političku opciju opredijeliti. Zato se ne možemo opredijeliti samo za jednu stranku. To je bilo moje iznošenje gospodinu Reisu, otprilike ti stavovi Katoličke crkve, i onda je i on nama iznio što bismo mogli. Posebno je predložio da pođemo zajednički na teren snimati situaciju. Ja sam rekao da je i to možda potrebno, ali bitno je da nas dvojica, kao čelnici vjerskih zajednica, prvo nađemo one polazišne točke s kojih ćemo zajednički nastupati. Vjerujem da će biti takvih razgovora i u slijedećim susretima i da će biti potrebno o mnogim stvarima otvoreno porazgovarati. Ja se ne mogu pozvati ni na jednu katoličku zemlju, ni na jednu katoličku politiku, osim Svetoga Oca koji je katolički poglavar. Još sam rekao da se on i te kako može pozvati na tolike islamske zajednice, zemlje koje se proklamiraju kao islamske zemlje. Međutim, on je vrlo skeptično izrazio i da nije baš previše oduševljen s takvim stavovima, kako smatra da je ona narodna poslovica bitna: uzdaj se u se i u svoje kljuse. To je bio jedan malo šarolik razgovor u tom smislu i ovo što se srpsko-pravoslavna crkva poziva na pravoslavne zemlje kao što je Rusije, Grčka. To su pojedini stavovi koje ja smatram da ne možemo na taj način rješavati s vjerskog stajališta. Zemlje idu sa političkih stajališta. Sa stajališta moći. Mi, vjerske zajednice moramo poći od vjerskih načela naučavanja teoloških i moralnih, da onda nađemo jedan put upoznavanja i izmjenjivanja različitih mišljenja i nalaženja onoga što nas povezuje, kako bismo s tih dijaloških pozicija mogli u javnosti zajednički nastupati. To je naše vjersko poslanje, a zemlje neka traže svoje zajedničke stavove. Zato smatram da ne možemo sa istih pozicija o tome razgovarati.

99: *Ako iko, onda Vi gospodine kardinale imate moralno pravo da ukažete na sve one pojave koje su suprotne osnovnom biću Bosne, jer Vi ste upravo svojim glasom doprinijeli tome da se donese jedna odluka na referendumu o Bosni i Hercegovini kao zemlji svih njenih građana, o cjelovitoj zemlji, o zemlji koje neće biti etnički izdijeljena na način koji podrazumijeva sve ono što je nasilni ili ne nasilni genocid i etničko čišćenje pojedinih prostora. Međutim, pojave koje su slijedile poslije tog Vašeg glasa, poslije glasa miliona ljudi koji su se također izjasnili na tom referendumu o suverenoj i samostalnoj državi Bosni i Hercegovini, bile su suprotne tim osnovnim intencijama Vašeg podignutog glasa. Na koje biste pojave u ovom trenutku ukazati, mislim na one koje su Vas umnogome razočarale, da ne kažem i prevarile.*

Kardinal: Pa, moramo ovdje ipak neke stvari malo pojasniti. Kada je demokracija nastupila, jasno da smo svi očekivali da je, hvala Bogu, došlo vrijeme da svatko može dati svoj glas, da se može u svome identitetu ostvariti u jednakopravnosti. I moj glas u tom momentu je bio **samo** poziv da narod iskoristi demokratsko pravo da se izjasni. U tom glasu nisam rekao što će reći, za što će glasovati. To je njegovo pravo. Da li će glasovati za cjelovitu, da li da ostane... To je njegovo pravo i neka se izjasni. Moje je bilo samo potaknuti da narod u novom demokratskom gibanju iskaže svoj stav. I narod je izišao i rekao svoj stav, tako da ja ne mogu reći da sam je to rekao. I nema nitko pravo zanijekati njegov glas, glas naroda što je rekao. Drugo, taj stav svjetska zajednica je uvažila. To je uvažila i Sveta stolica. Na temelju toga glasa naroda Sveta stolica smatra da Bosna i Hercegovina u stvarnosti jeste takva kakva jeste, kao jedna cjelina. Međutim, jedno je međunarodna zajednica što je priznala, a drugo što je interesna sfera međunarodne zajednice činila. I najtragičnije je to što su dozvolili da moć bude ozakonjena, da zakon

jačega prevlada. Drugo je što se, zapravo, presporo i vrlo indiferentno reagiralo da se zlo zaustavi. Dapače, smatrano je, neka to ide svojim procesom, pa genocid nećemo nazvati genocidom, nego etničko čišćenje, pa toliki logori i takva strategija rata... Tadaje to mene zaboljelo, to Sto je zločin postao normalna stvar. Zločin je jednostavno ne samo prisutan, nego se i s njim normalno računa kao sa stvarnošću koja normalno mora biti. Eto, to me je duboko zaboljelo, što je time moralnost svjetske javnosti pogažena. I to što je svjetska politika izgubila to vrednovanje moralnosti, jasno da je onda i slijed išao kako je išao.

OPROŠTAJ S ULICOM VOROVSKOG[1]

Izet Sarajlić

Nisam imao čast da lično upoznam
današnjeg šefa ruskih pisaca
Jurija Vasiljeviča Bondarjova.

Zajedno s romanima Viktora Njekrasova
i Vasilija Aksjonova
njegova "Tišina"
tamo negdje početkom šezdesetih godina
bila mi je međutim jedna od najdražih knjiga.

Željna tišine,
Raza,[2]
koja je usljed iscrpljenosti
i nedostatka bilo kakvih lijekova,
umrla 3. novembra 1993. godine
umrla je s tom Bondarjovljevom "Tišinom" u
rukama.

Jurij Vasiljevič je Ešina generacija,
vjerovatno mi je i zbog toga
njegov roman bio još draži.

Tokom vremena
ja sam uopšte zavolio sve neubijene starce
koji su 1942. imali osamnaest godina

Engleski pjesnik Džon Ormond jednom mi je
rekao:
"Da sam živio u tvojoj zemlji
vjerovatno bih i ja bio među junacima tvoje poeme
"Rođeni 23, strijeljani 42"3

Mili Džon!
Htio je u onoj predratnoj
tako punoj poezije atmosferi Fuada Midžića ulice
nešta lijepo da mi kaže,
a nije ni slutio
koliko je za mene važno
što je živio baš u Velsu.

Tako sam i u Kardifu
mogao da imam brata;
i - imao sam. I te kakvog!
A tek koliko sam braće
imao medu ruskim piscima.

Jedni su bili Jevreji, jedni pravoslavci,
jedni članovi partije,
jedni unutrašnji emigranti,
ali svi zajedno i prije svega
antifašisti.

Jurij Vasiljevič Bondarjov
u onom ratu
i sam se borio protiv fašizma.

Ako se ne varam,
on je, kao Ženja Vinokurov,4
komandovao artiljerijskom baterijom.

Himlera sigurno nije volio;
sada Himleru Bosne[5]
uručuje Šolohovljevu nagradu.

Ja naravno znam da ni Šolobov,
mada se čitavog života bavio etikom,
nije bio čovjek posebnih moralnih kvaliteta,
ali
on je barem napisao "Tihi Don",
a laureat njegove nagrade
pobio je čitav jedan tihi Don zvani Drina.

Nešta se strašno
otkako je Jurij Vasiljevič Bondarjov
stao na čelo ruskih pisaca
dogodilo ulici Vorovskog.

Nešta se strašno dogodilo
sa čitavom Rusijom.

Dudinova Irina[6]
toliko je željela da i s Tamarom
prošetam Nevskim prospektom.
Neće više biti ni Nevskog prospekta

ni Vrapčijih brda-[7]
svojom granatom ispaljenom na Sarajevo
sa srpskih položaja na Trebeviću[8]
ubio ih je pisac Eduard Limonov.

Eto u šta se pretvorila velika niska literatura.
Eduard Bagricki, 1932. godine,
pisao je "Smrt pionirke",
Eduard Limonov šezdeset godina kasnije ubija
sarajevske pionirke.

Pet mjeseci pišem ovaj oproštaj s ulicom Vorovskog.
Hemingvej bi za to vrijeme napisao "Za kim zvono
zvoni".

Nije međutim stvar u pomanjkanju riječi,
u ovim stravičnim uslovima u kojima živim -još
manje;
stvarje u nečem sasvim drugom.

Ja sam tu zemlju volio kao malo ko.
Zbog nje, 1970. letio sam iz partije.
Jedan visoki partijski funkcioner
jednom meje nazvao Žan-Žak Rusofilom.
Nisam se bunio; u jednoj pjesmi
čak sam se tim imenom
neovisno na loša vremena i sam poslužio.

Malo.
Malo koje u svijetu kao ja volio tu zemlju.
Kad niko više sem njegove kćerke
nije čitao "Usamljenost" Nikolaja Virteja
sam je čitao.

Čak sam samog sebe ubijedio
da u romanu ima nečeg od Kafkinog "Procesa"
napisanog u maniru soc-realizma.

A tek kako sam volio Erenburgove memoare,
ratnu poeziju Stjepana Ščipačova i Borisa Sluckog,
priče Konstantina Paustovskog i Andreja Platonova
pisma Maksima Gorkog i Bunjinovog "Arsenjeva",
pjesme Bulata Okudžave i Vladimira Visockog,
Pasternakovu "Zaštitnu povelju" i
Romane Venijamina Kaverina,
Čajkovskijevu "Serenadu" i Drugi koncert
Sergeja Rahmanjinova.

Kad su svi pjevali "Yesterday"
ja sam pjevao "Večer na rejde" Solovjeva-Sejdova
na riječi
Aleksandru Čurkina
koji, nadam se, nije ni u kakvom srodstvu
s ovim Čurkinom
komeje tobože toliko na srcu moja patnja.

Zar više nikad s Verom Marjanović[9]
za novu godinu
neću zapjevati "Ivušku" i "Eh, dorogi"?

Nema više "Ivuške".
Nema više ni Vere ni Željkove gitare ni naših novih
godina.

Rusija koja je nekad davala Šagale,
sad daje- šakale.[10]

1 Ulica Vorovskog - jedna od centralnih moskovskih ulica u kojoj je smješten Savez sovjetskih pisaca.

2 Raza - sestra I. Sarajlića, Ešo - stariji pjesnikov brat strijeljan od italijanskih fašista u julu mjesecu 1942.

3 "Rođeni 23, strijeljani 42" - poznata poema I. Sarajlića iz prve faze njegovog stvaranja.

4 Evgenij (Ženja) Vinokurov - istaknuti ruski pjesnik, Sarajlićev prijatelj i jedan od ruskih prevodilaca njegove poezije.

5 Himler Bosne - misli se na ratnog zločinca Radovana Karadžića, laureata nagrade "Mihail Šolohov" za 1993. godinu.

6 Dudinova Irina - supruga najpoznatijeg lenjingradskog pjesnika i dugogodišnjeg Sarajlićevog prijatelja Mihaila Dudina.

7 Vrapčija brda - dio Moskve opjevan u poeziji mnogih ruskih pjesnika - od Borisa Pasternaka do Evgenija Jevtušenka.

8 Trebević - brdo iznad Sarajeva, do rata omiljeno izletište Sarajlija. "Večer na rejde" (Veče u luci) - popularna pjesma iz II svjetskog rata.

9 Vera i Željko Marjanović - prijatelji I. Sarajlića umrli za vrijeme blokade.

10 Ovo nije moja misao, ovo je parafraza jedne od najnovijih pjesama Evgenija Jevtušenka koje su ovih dana, preko Snježane Kondić, došle do mene. U jednoj drugoj pjesmi tog ciklusa Jevtušenko kaže i ovo: "Kao što je iz života iščezao smisao, iz pjesama je iščezla melodija". Tako. Lakše mi je ovaj oproštaj završiti s Jevtušenkom nego sa sobom. A, usto, lijepo je znati da u Rusiji još uvijek ima i jedna Rusija koja se stidi.

DA LI JE KNUT HAMSUN MOJ OTAC

Mirko Kovač
Rovinj, Hrvatska

Na samrtnoj postelji majka me zamoli da joj nešto čitam. Uzeh Glad Knuta Hamsuna. Taj me pripovjedač opija. Samo sam se divio, a ponekad u čudu skakao sa stolice. Gutao sam njegove rečenice, pa sve te vratolomije u njima. Glasno sam se smijao. Majka je ozbiljno slušala, možda se i čudila što se tako oduševljavam. Prekinem čitanje, pa započnem priču o Hamsunovom boravku u Dubrovniku 1938. godine, u vrijeme kad sam začet. Tu je proveo šest mjeseci, imao je tada sedamdeset devet godina. Bio je to krepak starac, malo nagluh, ali vitalan i u dobroj snazi. Svakodnevno je hodao. Volio je uzbrdice, peo se uz skaline. Kao kakav stari razvratnik osvrtao se za mladim curama. Skidao je Šešir i pozdravljao sve lijepe žene. Volio je šetalište Boninovo, tu bi se podulje zadržao i gledao more. Svuda je stizao i u svaki kutak zavirio. Obišao je sve crkve i kapele, mnoge palače i ljetnikovce. O svemu tome ponešto je zapisao, a posebno mu se dopao ljetnikovac Skočibuha-Bonda, čak je u svoju bilježnicu unio povijest te građevine.

Sada iznosim i jedan neobičan i manje poznat detalj. To je pričao Martin Nag, norveški slavist i profesor slavenskih književnosti u Oslu. Knut Hamsun je u Dubrovniku kupio lijepe i udobne cipele. Dugo su mu potrajale. U njima je posjetio Adolfa Hitlera 20. lipnja 1943. godine. Tu je sjedio i Goebbels. Taj je imao običaj da gleda sugovornika u noge. Sagnuo se i prstom pritisnuo Hamsunovo stopalo.

- Lijepe i mekane cipele - rekao je.

Knut Hamsun je jedan od rijetkih, ako ne i jedini, koji je prekidao Hitlerove monologe i rukom odmahivao na njegova blebetanja. Kada je uhićen, 14. lipnja 1945. godine na svom imanju Norholm u Sorlandetu, u južnoj Norveškoj, bio je u tim već prilično poderanim dubrovačkim cipelama. Odveden je u Grimstad, to je nekih šest kilometara od njegova imanja. Smješten je u bolnicu kao politički zatvorenik, pristaša nacionalsocijalizma. Tek u dubokoj starosti, taj veliki pisac i skitnica, imao je posla s policijom. Do tada je vjerovao, o ironije, da politički zatvorenici postoje samo u ruskim knjigama.

Knutu Hamsunu bješe ograničeno kretanje samo na bolničko područje. Imao je svakodnevne šetnje, uspinjao se na obližnji brežuljak. Pomagao se štapom, bio je osamdeset šestogodišnjak. Cipele mu bjehu sasvim propale, pa se jednom na vrhu brežuljka izuo. Dugo ih je okretao u rukama i zagledao, a potom ih je zavitlao niz strminu.

- Zbogom moje saputnice! - uzviknuo je. - Osam godina ste me nosile, starac vam je zahvalan. Bile ste sa mnom u misiji kod Hitlera, svjedočite da sam se zalagao za spas norveške mladeži. Kako vas je šepavi Goebbels pipkao, bio je zelen od zavisti. Nikada me niste žuljale, u vama se nisam okliznuo ni zateturao. Gazio sam odvažno, svjestan svoje veličine. Hvala i jednoj i drugoj, lijevoj i desnoj, od srca hvala!

Knut Hamsun stajao je na brežuljku i promatrao svjetionike na ulasku u luku Grimstad. Ali on je gledao i dalje, čitavih desetak kilometara dalje prema Skageraku. Mladići su mu mogli pozavidjeti na vidu. Svjetionici su se palili i gasili naizmjence. Dok je silazio stazom često je zastajkivao da bi provjerio može li čuti klicanje galebova. To nije mogao da čuje; sluh mu je još u sedamdeset drugoj godini života oslabio. Knut Hamsun stigao je bos u bolnicu. Sjeo je u trpezariju. Medicinske sestre gledale su ga onako ispotaje, smijuljeći se. U konzervativnom Aftenpostenu pisalo je da je Knut Hamsun dobio slom živaca. Kada je to starac pročitao, nasmijao se grohotom.

- Bog s vama - rekao je - samo sam nagluh i ništa više. Pozvao je glavnu sestru Mariju. Rekao je:

- Vi u ovoj bolnici nemate zdravijeg čovjeka od mene.

Majka me Čudno promatrala. Možda je mislila da sam i ja šenuo kao moj idol Knut Hamsun. Ali ne vjerujem da moja majka može nešto tako pomisliti. Ona se samo čudi otkuda to sve znam i kako pamtim. Meni se majka divi, osjećam to. Ona spusti svoju mršavu ruku na moju.

- Što to voliš kod toga pisca? - upita.

Rekoh da volim njegov stil i kratki ubitačni opis. Volim smijeh rečenica, pa te usporedbe. Ako on kaže da je mjesec izronio poput meduze mokre od zlata, onda se to drukčije ne može reći. Tada se primaknem majčinom uzglavlju, započnem nešto luckasto, tragam za nečim srodnim s Hamsunom. Htio bih majku uvući u to, oh, kakva je to drskost! Te 1938. godine cvjetala je trgovina mojega oca. Njegova radnja se pročula, tu se kupovalo sve, od prehrambenih namirnica do školskog pribora i alata za domaćinstvo. U dodatnoj prostoriji otac je otvorio krčmu. Tu se lumpalo. Glavni dobavljač bila je moja majka. Najmanje jednom sedmično odlazila je u nabavku u Dubrovnik. Što to sada potežem, u kakve se ludorije upuštam? Htio bih da majka potvrdi moju želju, makar bila i nastrana. Počnem milovati njenu ruku.

-Možda si nekad srela tog starca? - kažem.

- Bila si mlada i bujna, možda te pozdravio? Sjećaš li se takvog gospodina? Je li te gledao neko te 1938. godine u Dubrovniku? Neki čudni stranac? Kažu da ima ljudi koji posjeduju nadnaravna svojstva, mogu očima oploditi, ili pogledom uticati na zametak. Taj potomak Vikinga imao je nečeg magijskog u svojim dubokim plavim očima. Možda sam njegov? - rekoh.

Majka to sluša ozbiljno, grče se njene tanke usnice. -Ti to želiš da ti je otac neko drugi? - reče. - Griješiš. Tvoj otac je bio dobar čovjek. Niste se slagali, ali je bio dobar čovjek.

KNJIGA, PEPEO

Sulejman Grozdanić

Profesor sam. Živim od riječi. Kazane i pisane. Od knjige. A možda sam zahvaljujući knjigama i preživio sarajevsku zimu 1992/1993. ratne godine. Ložio sam knjige, palio sam pisanu riječ. Njihov plamen me je grijao, ali i pržio. Njihova lomača je bila i moja lomača. Kao da sam i sam spaljivao pisano blago Orijentalnog instituta i riznice Vijećnice.* Jesam li saučesnik svih barbara—paliknjiga, od Mongola u Bagdadu, inkvizicije i njemačkog fašizma u Evropi, do ovih ovdje balkanskih barbara sa brda okolo Sarajeva?

"Poslu" sam pristupio sistematski. Studiozno i ozbiljno, predano i smjerno, kao vjernik. Kao da prinosim žrtvu nekom božanstvu, nekom zlom božanstvu, vrhovnom Satani. Ne da ga umilostivim, takvu nakanu nisam imao. A ne bih ni želio niti bih mogao da ga molim za milost Prinosio sam svetu žrtvu za nešto još svetije: da opstanem, usprkos Satani, da sam tu, da mu se oduprem tako što postojim, što živim. Tek toliko. Za Satanu malo, a od mene mnogo, sve. Moj život

Ergo, sistematski sam i smjerno razvrstavao sve svoje revije, novine, časopise, knjige... Listao i čitao. Po obimu, pročitao sam čitavu jednu biblioteku univerzitetskog profesora.

Prvo razvrstavanje je nekako išlo. Jesenje, još se ne loži. Tek da se odvoji ono što nikako ne smije u vatru od onoga što bi eventualno moglo da me ugrije. Kod drugog razvrstavanja, pred konačno odvajanje knjiga za loženje, sve sam češće zastajao, mjerio, mislio... Jedna mi knjiga treba, druga mi je važna, treća mi je draga, četvrta može nekom dragom ustrebati, peta mi lijepo izgleda... Gotovo da ostanem bez "goriva". No, ipak se našlo nekoliko dobrih kartonskih kutija "za zimu". Skupa sa tim istim kutijama.

Ali, treće, posljednje razvrstavanje, pred "egzekuciju", bilo je na mahove puno dvoumljenja, pitanja, osjećanje tuge, grijeha, krivice... Treba li ova knjiga da izgori? Mora li? Onda je, sad već najmanje treći put, listam, čitam... Okrećem je i prevrćem kao nešto drago, svoje, kao dio sebe, onog sebe u duši. Ne mogu je predati plamenu. Odvojim je. Uzmem drugu. Isto. Negdje duboko u meni niče, puzi, raste i širi se neko sjetno, prisno nezadovoljstvo, ono najubitačnije, kad je čovjek nezadovoljan sam sobom, svojim činom. Tako sam gotovo svaku knjigu odbolovao. Njen plamen me nije grijao, nego pržio. Njen pepeo je bio i moj pepeo. Umjesto u kantu za smeće, imao sam, ne želju, nego neodoljivu potrebu da ga prospem na vjetru, da duh knjige spokojno otplovi do neke daleke doline mira, da se u njoj naseli i ponovo oživi. Ili, pak, da pepeo stavim u urnu. I da na naljepnici napišem ime pisca, naslov, godinu i mjesto izdanja i godinu i mjesto spaljivanja: Sarajevo, zima 1992/93. godine.

*Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine

KNJIGA O BOSNI U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Mirko Pejanović

U izdanju Bošnjačkog instituta iz Ciriha i Globusa iz Zagreba izašla je prošle godine knjiga pod naslovom "BOŠNJAK - Adil Zulfikarpašić". Autori knjige su poznata imena pisane riječi Milovan Đilas i Nadežda Gaće iz Beograda.

Po svom sadržaju to je knjiga razgovora koji su priredili i vodili Đilas i Gaće sa Adilom Zulfikarpašićem početkom 1994. godine. Tematski, knjiga obuhvata kazivanje Adila Zulfikarpašića o svom porijeklu, rodnom mjestu Foči, učešću u antifašističkoj borbi u drugom svjetskom ratu, očuvanju i afirmaciji ideje bošnjaštva, životu u emigraciji i političkoj aktivnosti u Bosni sa početkom formiranja višepartijskog sistema 1990. godine. Kao što je prije šest godina pojava Adila Zulfikarpašića u javnom političkom životu Bosne i Hercegovine izazvala veliko interesovanje, tako je i knjiga: "BOŠNJAK - Adil Zulfikarpašić", posebno onim dijelom koji se odnosi na formiranje političkih partija, prvih višestranačkih izbora i rješavanja političke budućnosti BiH, pobudila neobično zanimanje stručne, političke i naučne javnosti. Pokazao je to i sam čin promocije knjige u Sarajevu. Malo je koji kulturni događaj tokom rata imao toliko ljudi na okupu, kao što je bila promocija ove knjige 03.11.1994. godine u Kamernom teatru u Sarajevu. Neki dijelovi knjige već su izazvali reagovanja u javnosti. Riječ je o onom dijelu knjige u kome se problematizira pitanje istorijskog sporazuma Muslimana i Srba i pitanje da li se mogao izbjeći rat u Bosni i Hercegovini. Knjiga nije samo štivo o novijoj političkoj istoriji Bosne i Hercegovine. Ona je živi dodir sa najnovijom ratnom stvarnošću Bosne. Ovoj knjizi će se vraćati svi koji se bave političkom zbiljom Bosne i Hercegovine.

Autori knjige Đilas i Gaće, zajedno sa svojim sagovornikom Adilom Zulfikarpašićem, prihvatili su se izazova da govore o istorijskim i političkim zbivanjima u savremenoj stvarnosti Bosne i Hercegovine. Način na koji se analiziraju događaji iz novije političke istorije Bosne i Hercegovine, znači doprinos u stvaranju i razvijanju demokratije i višepartijskog života u Bosni. Tako nešto i mogu podariti političkoj javnosti ljudi kao što su Milovan Đilas i Adil Zulfikarpašić. Đilas je veliki poznavalac novije istorije i društvene stvarnosti Bosne. Iskreni je pristalica ideje osobenosti i cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Zulfikarpašić je Bošnjak, čovjek iz Bosne, koji je cijeli svoj život, i onaj prije emigracije, i onaj u emigraciji, živio sa Bosnom i za Bosnu. U dužem periodu Adil Zulfikarpašić je bio inicijator i aktivista Demokratske alternative u emigraciji, zajedno sa poznatim i uglednim ljudima sa prostora bivše Jugoslavije. Bio je ponesen idejom da pomogne demokratskom preobražaju Bosne i Hercegovine i jugoslovenskog društva iz socijalističkog u višcpartijsko demokratsko društvo. Umjesto demokratske reforme, poput one u Čehoslovačkoj, Poljskoj, Bugarskoj, Mađarskoj, dogodila se primjena sile, agresija na Bosnu i Hercegovinu, progon Bošnjaka iz istočne Bosne i Krajine, dogodila se nezapamćena tragedija Bosni i Hercegovini.

Knjiga se lako čita. Pitanja koja postavljaju Đilas i Gaće su više nego izazovna. Zulfikarpašić na pitanja odgovara analitički i sa darom zanimljivog, na momente, epskog kazivanja. O svom porijeklu, o svojoj porodici, o Foči kao svom zavičaju i upečatljivom ambijentu Bosne, Zulfikarpašić govori sa mnogo upečatljivih opisa - kako istorijskih činjenica tako i bosanskog načina življenja, tradicije i osobenosti međukomšijske koegzistencije u odnosima multinacionalnog i multivjerskog sastava bosanskog stanovništva

Porijeklom iz poznate begovske familije Čengića, Adil Zulfikarpašić kroz kazivanje o svojoj porodici iznosi mnoge zanimljive momente iz istorije Bosne i Hercegovine. Možda u tome posebno mjesto ima kazivanje o agrarnim reformama u Bosni i Hercegovini i njihovim posljedicama na život Bošnjaka. Za agrarnu reformu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca Zulfikarpašić kazuje da je ona "u Bosni zaista bila pljačka posjeda i imanja, na jedan, može se reći, svirep i genocidan način. Sjećam se familija mojih rođaka, bega Čengića, koji su imali svoje velike čardake u Foči, divne kuće i ostali su

doslovce bez ikakvih uvjeta za život".

Adil Zulfikarpašić je odrastao u familiji u kojoj se tradicionalno gajila vjerska i nacionalna tradicija. Najbliži komšija porodice Adilovog oca bio je Milan Hadživuković. Dobri međukomšijski odnosi brižno su njegovani. Adil se prisjeća riječi svoga oca: "Pazi, komšija ti je preči nego rođak." Budući da je rastao i živio u odnosima međunacionalne tolerancije Adil u knjizi ostaje DOSLJEDAN VJEROVANJU U MOGUĆNOST ZAJEDNIČKOG ŽIVLJENJA NARODA U BOSNI I HERCEGOVINI. Odanost tradiciji zajedničkog življenja prožima sve druge političke ideje i projekte, o kojima A. Zulfikarpašić govori u knjizi.

Veoma mlad A. Zulfikarpašić postaje komunista i pripadnik antifašističkog partizanskog pokreta. O partizanskoj vojsci govori kao o snazi koja je zaštitila sve ljude neovisno od vjere i nacije. Partizani su bili snaga koja je obnovila i sačuvala međunacionalno povjerenje naroda u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Oni su vojnički pobijedili pripadnike fašistoidnih četničkih i ustaških formacija. Po sopstvenom kazivanju: "Vrijeme koje sam proveo u Pokretu od 1936. do 1946. uzbudljivi su dani historije: pojava Hitlera, španski građanski rat, ofanziva fašizma i nacizma, drugi svjetski rat, rušenje Jugoslavije, okupacija Bosne, pripremanje otpora, partizanski rat - i sve to uz gubitak brata, stotina rođaka i prijatelja, uništenje Foče, rodne kuće, robija, mučenje, suđenje na smrt, bjekstvo, borbu i burne dane rata". (A. Zulfikarpašić, str. 97 knjige).

Na više mjesta u knjizi A. Zulfikarpašić iznosi kritičke opservacije o protivrječnostima i defektima komunističkog režima. "Komunistički režim nije riješio pitanje vjere, nije riješio nacionalni problem, nije riješio pitanje političkih struktura, nije stvorio jedno prolazno društvo, iako je s tim namjerama uzeo vlast Odnos komunističkog režima prema *vjeri* bio je takav da je on tjerao vjeru na jedan prostor na kojemu je ona bila ugrožena u svojoj egzistenciji, gdje ona nije imala vremena da filozofira, da stvara teologiju, nego je stvarala samo crno—bijeli kontrast. Tako se kršćanstvo, pa i islam, na temeljima srušenog komunizma, javljaju u mnogo primitivnijoj formi (podvukao M.P.). Čudnovato, ali je istina. Na primjer, ovi Mladići i Karadžići, i kako li se svi ne zovu, to su sve manje — više ljudi koji su završili vojne akademije i univerze komunističkog sistema, koji su odgojeni u jednoj ateističkoj ideologiji i sada su nosioci toga nacionalizma, vjerskog fanatizma i borbe protiv religioznih ustanova i kulturnih institucija drugih". (A. Zulfikarpašić, str. 83 knjige).

Knjiga sadrži dvije tematske cjeline koje su posebno značajne za osmišljavanje društvenih procesa u savremenom dobu Bosne i Hercegovine. Globalno uzeto, u pitanju su ideje i koncepcija A. Zulfikarpašića o nacionalnoj samobitnosti i nacionalnom imenu najbrojnijeg naroda u BiH, bošnjačkog naroda. Zatim su u pitanju ideje i projekti višepartijskog organizovanja bosanskog društva i vođenja Bosne i Hercegovine u demokratske procese.

Odnos komunističkog pokreta prema nacionalnoj samobitnosti bošnjačkog naroda prošao je kroz istorijske zaokrete, ali i nedosljednosti. To iznosi i Đilas kao autor knjige i nekad vodeći komunistički prvak. Po vlastitom kazivanju, Đilas je u formulisanju politike partije prema bosanskim Muslimanima imao dva stanovišta. Prvo, na Petoj zemaljskoj konferenciji imao je stajalište da Bosna mora da ima autonomiju koja će biti ravnopravna sa drugim državnim tvorevinama. Drugo, stajalište je da su Muslimani religiozna formacija koja nije još stigla da se nacionalno diferencira i da je mogući pravac diferenciranja: jedni ka Srbima, drugi ka Hrvatima. Dugo je ovo drugo stajalište bilo na snazi u komunističkom pokretu. Muslimani su se, vjerni svojoj bogumilskoj tradiciji, ovome oduprli tako što su sami izabrali da budu neopredijeljeni. Komunistička dogma prema religiji usporavala je promociju već dovršenog procesa kulturne i nacionalne samobitnosti bošnjačkog naroda. I ne samo dogma prema religiji, već i ostati srpskom i hrvatskom zemljom, a bošnjački narod tretirati kao Srbe i kao Hrvate. Bosanski vodeći komunistički prvaci nisu pristajali na odlaganje pitanja nacionalnosti Muslimana. Sami su pokušali pronaći rješenje u pogledu nacionalnosti Muslimana, za koje nisu imali razumijevanje u Zagrebu, a još više u Beogradu. Možda je i učinjena istorijska nepravda u izboru nacionalnog imena - Musliman. Ali je na taj način stavljena brana krajem šezdesetih godina na prisvajanje i svojatanje Muslimana kao naroda i posebnog entiteta. Nepravda je dočekala svoje vrijeme da bude ispravljena. U ratnim godinama borbe za opstanak, tokom 1993. godine, saziva se Bošnjački sabor i uzima nacionalno ime - Bošnjak. U tom činu se potvrđuju ideje, dosljednost i upornost A. Zulfikarpašića za ono što je više decenija zagovarao i branio. A zagovarao je i branio koncepciju bošnjaštva i nacionalne samobitnosti Bošnjaka-Muslimana pod imenom - Bošnjaci. Taj dio knjige čini dragocjenu studiju. Kao rodonačelnik ideje bošnjaštva i tog imena Zulfikarpašić je nepravedno skromno zastupljene u bosanskoj publicistici o ovome pitanju.

Kraj knjige rezervisan je za političku zbilju Bosne i Hercegovine u dramatičnom vremenu smje-

ne komunističkog režima višepartijskim sistemom. To su 1990. i 1991. godina A. Zulfikarpašić zajedno sa A. Izetbegovićem i grupom aktivista postaje inicijator formiranja Stranke demokratske akcije. To je bila i prva stranka koja se formirala na početku stvaranja višepartijskog sistema u BiH. Zulfikarpašić u knjizi opisuje svoje učešće, svoju ulogu u događajima i procesima koji su se zgusnuto dešavali tokom 1990. godine. Taj dio knjige je po sadržaju memoarska građa. Ona neminovno podliježe istorijskoj objektivizaciji, koja će biti moguća nakon, nužne, vremenske distance. Kad do toga dođe, istorijska objektivizacija neće zaobići viđenje i sjećanja drugih učesnika u događajima, kao i globalni proces raspada komunističkog društva u Evropi i u Jugoslaviji. Neka pitanja o kojima A. Zulfikarpašić govori i dalje su politički vruća i užarena. Jedno od njih je karakter saveza tri partije u momentu preuzimanja i organizacije vlasti. Nije sasvim ohlađeno ni pitanje raskola u Stranci demokratske akcije. Zašto Zulfikarpašić napušta Stranku demokratske akcije, u koju nije uložio malo svog znanja i truda i formira svoju stranku - Muslimansku bošnjačku organizaciju sa akademikom Muhamedom Filipovićem? I svakako, najvruće pitanje je - da li se mogao izbjeći rat sa Srbima? Više decenija A. Zulfikarpašić je u okviru Demokratske alternative radio na stvaranju koncepcije i političkih projekata za reformu jugoslovenskog socijalističkog društva Polazište je bilo da se Jugoslavija mora iz temelja reorganizovati. Da bi se to riješilo, moralo se riješiti pitanje suvereniteta svakog naroda i suvereniteta svake republike. Za tako nešto nije postojala istovjetna politička volja u vođstvima naroda i republika Srbija i Crna Gora nisu pristajale na promjene. Prevladala je koncepcija osamostaljenja republika i sticanja suvereniteta na principu avnojskih granica, onih granica na kojima su se republike ujedinile u jugoslovensku federaciju. Prva je to učinila Slovenija, a zatim Hrvatska Bosna i Hercegovina se našla na raskršću. Ili ostati u krnjoj Jugoslaviji ili se odlučiti za suverenost Voljom građana na referendumu istorijski izbor je bio: SUVERENA BOSNA I HERCEGOVINA. Za ovu koncepciju bile su sve parlamentarne političke partije, osim Srpske demokratske strane. Ona je svoje protivljenje izrazila organizovanjem plebiscita Srba u Bosni da li žele biti u Jugoslaviji koje više nije bilo. Na ovom pitanju se događa raskol između Srpske demokratske stranke, kao jedne od partija na vlasti, sa druge dvije vladajuće partije: Strankom demokratske akcije i Hrvatskom demokratskom zajednicom. Za političke analitičare ovakvo držanje Srpske demokratske stranke nije bilo iznenađenje. Na inicijativu tadašnjeg Demokratskog socijalističkog saveza da sve partije koje učestvuju u izborima potpišu sporazum kojim se prihvata suverenost BiH, zajednički život i ravnopravnost naroda, sve partije su imale pozitivan odnos osim Srpske demokratske stranke. A. Zulfikarpašić je samo otvorio pitanje dali je SDA, kao vodeća partija bošnjačkog naroda, sa toliko povjerenja morala ući u koaliciju za osvajanje vlasti sa strankama čiji su centri upravljanja u Beogradu i Zagrebu. Da li je izbor koalicionog partnera mogao biti u reformisanim partijama ljevice koje su bile i ostale stamene u odbrani ideje suverenosti i cjelovitosti Bosne i Hercegovine i zajedničkog života naroda Takve ideje zagovarao je A. Zulfikarpašić, ali one, možda zbog raskola u Stranci demokratske akcije, nisu mogle dobiti povjerenje.

Politička koncepcija Srpske demokratske stranke bila je da Bosna bude srpska i u krnjoj Jugoslaviji. Za taj plan imali su spremnu vojnu opciju. Imali su Jugoslovensku narodnu armiju. Iz magazina JNA naoružali su srpski narod pod propagandom da Srbima nema života u suverenoj Bosni i Hercegovini. Suština plana je ono što će Karadzic izjaviti u Skupštini BiH: "Ako ne prihvatite Jugoslaviju prijeti opasnost da nestane muslimanski narod." Poslije te prijetnje, nesmetano se povukao na Pale odakle je rukovodio progonom Bošnjaka *iz* istočne Bosne i započeo rušenje Sarajeva i drugih gradova

Zulfikarpašić je, više od drugih, vidio opasnost u sili oružja bivše JNA i strahovao od nadolazeće tragedije. Kao pristalica političkog sporazumijevanja inicirao je istorijski sporazum između bošnjačkog i srpskog naroda Ideja je imala za cilj odložiti i izbjeći rat. Ali ideja nije dobila opštu podršku u bošnjačkom narodu. Ideja je ostala ideja, a plan rušenja Bosne je ubrzo uslijedio početkom 1992. godine. Pitanje, dali je mogao biti izbjegnut rat, jeste pitanje za istoričare i istoriju. Zulfikarpašić je bio nosilac ideje da se rat odmjeni sporazumijevanjem. Sile istorijskih kretanja išle su u drugom pravcu.

Adil Zulfikarpašić je bio i ostao zaljubljenik u svoju Bosnu i uvjeren demokrata da političko sporazumijevanje može i mora zamijeniti silu, oružje, ubijanje. Na toj ravni knjizi su ponuđene ideje trajne vrijednosti za budućnost Bosne i Hercegovine.

Posljednju stranicu knjige Đilas završava vizijom budućnosti BiH: *"Dešava se da iz dobra izađe zlo, ali nikad iz zla dobro. Iz zla koje se obrušilo u najvećoj mjeri na Bošnjake, Bošnjaci su već izašli kao POLITIČKI IDENTITET. To više niko ne može poricati. Bez obzira na to kako će Bosna izaći iz ovog klanja - Bošnjaci će imati svoju državu, svoju državnu vlast: oni su stradanjem i borbom pokopali planove o deobi Bosne, odnosno o zatiranju Bošnjaka-Muslimana"*

Knjiga je tako napisana i da izaziva i da zove na čitanje, diskusiju i polemiku.

"NACIJA I RELIGIJA"

Ivan Cvitković

Knjiga dr Bakića sastoji se iz dva, na prvi pogled nekoherentna, dijela. Prvi je zasnovan na empirijskim podacima iz istraživanja obavljenog prije sedam godina. Drugi dio, o kojem želim nešto reći, "Nacija i religija u ratu" obuhvata današnji, ratni period. Prava je šteta što autoru i istraživačkom timu nije pružena šansa da, bar tamo gdje je to moguće, obnove (sa istim instrumentima) istraživanje u istim selima, prigradskim naseljima, istim domaćinstvima. Komparacija tih podataka sa onima iz 1987/88 pokazala bi koliko je rat sobom donio promjena u sferi nacionalne i religijske svijesti. Umjesto toga, autor se morao zadovoljiti teorijskim razmatranjima i utvrđivanjima mogućih modela odnosa nacija-religija u ratu.

Kad se nacija i konfesija nađu u ratu, "druga" etnička i konfesionalna grupa smatra se za neprijateljsku. Nastaje nemirenje, progonstvo, netolerancija, negacija i satanizacija "drugog". Uzrok krize i konflikta traži se u "drugom" koji postaje "krivac" za sve. Javlja se rezerviranost, nepovjerenje, odbojnost i na kraju mržnja prema drugoj naciji, drugom etnosu. "Nečovjek" u svom etnosu se ne prepoznaje ili ne želi prepoznati.

Dr Bakić, u razmatranju teme "Nacija i religija u ratu" ne pada u tu zamku začarane nacionalne svijesti. On ne optužuje "drugoga", a još manje poseže za podacima sumnjive znanstvene vrijednosti koje nudi ratna propaganda (a što, nažalost, ne slijedi dosta autora, pa i neki povjesničari, čije su knjige objavljene tijekom rata). Bakić čak izbjegava i preduge rasprave o međuetničkim i međukonfesionalnim konfliktima. Umjesto toga opredjeljuje se za razmatranje odnosa nacija-religija u svakoj zasebnoj etničkoj i konfesionalnoj zajednici, prateći konzistentno svoje teorijske postavke koje nalazimo i u prvom dijelu knjige.

Bakić razmatra suodnos nacije i konfesije kod sve četiri etničke i konfesionalne grupe (uključujući i židovsku) - od doktriniranih stavova - preko različitih povijesnih situacija - do ovog, ratnog, doba. Pri tom nam nudi različite modele tog suodnosa - od identifikacije i nacionalizacije religije do razlikovanja, pa i raskola. A kada je riječ o ovom posljednjem, Bakić, čini nam se, preoštro zaključuje. Prije bismo rekli da u ratu, u izvjesnim situacijama, dolazi do mimoilaženja u stavovima religijskog i nacionalnog vodstva, nego što je u pitanju disharmoničnost u odnosu nacija-religija. Uz to, kad je riječ o odnosu kršćanstva i nacije moglo se više pažnje posvetiti doktrinarnim i povijesnim uvjetima koji su doveli do tri izdiferencirana modela odnosa prema naciji: katoličkog, pravoslavnog i protestantskog.

Da se autor podrobnije upustio u doktrinarne razmatranje odnosa religija prema ratu, možda bi nam bilo lakše doći do razumijevanja njihovog ponašanja u ovom bosanskohercegovačkom ratu. A tu, zaista, postoji čitava lepeza različitih sociooloških modela.

Na osnovu svojih istraživanja autor upozorava da je očekivati "intenzivno nacionalno homogeniziranje oko glavnih nacionalno-teritorijalnih jezgara ... Nacionalno kao individualno i kolektivno sve će intenzivnije figurirati u privatnom i javnom životu"(str. 189). Dadali bismo da to prati visok stupanj nacionalizacije, pa i sakralizacije života u sve tri etničko- konfesionalne zajednice. Bakić (str. 191) ukazuje na grupaciju preobraćenika koja će idejno i politički utjecati na budućnost i srpstva i pravoslavlja. Dodali bismo i hrvatstva i katolicizma, i bošnjaštva i islama. Jer, odlike svakog konvertita (a ima ih oko nas, na svim stranama) iste su: oni, zbog stvarnog ili zamišljenog kompleksa inferiornosti u novoj grupi a u želji za osiguranjem "podobnosti", čine nerazumljive

poteze kako bi pokazali da više ne pripadaju ranijoj grupi. U toj težnji, nerijetko, prihvataju krajnje netolerantne modele ponašanja.

Knjiga završava poglavljem o Židovima i odnosu nacija-religija kod pripadnika ovog etnosa. To je danas rijetka etnička zajednica koja ima svoju, nacionalnu religiju i nacionalnog Boga. Tu kao da je doktrinarano Bog - nacionalni Bog. Točno je da se, po Bibliji, "nacionalno" ne zatvara u sebe, jer je ona otvorena za sve (Adam/Adem, Eva/Ava, Abraham/Ibrahim...). Međutim, Izrael se "zatvorio" u svoju povijest, u želji za obnovom Davidovog (nacionalnog) kraljevstva. I tu treba praviti razliku između stava univerzalnosti u Bibliji i židovskog nacionalnog stava. To što su židovsku religiju prihvatili i pripadnici nekih drugih naroda i plemena, koja nisu židovskog etničkog podrijetla (na primjer Hazari na Krimu, crni Falaši u Etiopiji i neka indijanska plemena u Mexiku) ne umanjuje ocjenu da je to, do danas, ostala izrazito nacionalna religija.

Ali, ne bismo sada suviše o detaljima iz ove knjige, ostavljamo ih vama, potencijalnim čitaocima, kojima je preporučujemo, da ih sami otkrivate.

A izdavaču, posebno autoru, srdačne čestitke.

Izdavač: Bosna Public 1994

GOLUBOVI SU ODLETJELI

Razija Lagumdžija

«Ne znam šta će biti zabilježeno, ali će u kukama slova ostati nešto od onoga što je bivalo u meni, pa se više neće gubiti u kovitlacima magle, kao da nije bilo, ili da ne znam staje bilo".

Meša Selimović

Bila sam u velikim dilemama da li da objavljujem riječi koje sam, po dugogodišnjoj navici vođenja dnevnika, i sada zapisivala. I ovaj put mi je pomogao nauk velikog učitelja: "...neka ostane zapis moj o mem...

Istine koje su postajale biljeg moga života od toga dana, 5. aprila 1992. godine, postajale su iz dana u dan sve strahotnije. Te istine ću bilježiti.

5. *april 1992.*

Danas je moj rođendan. Uveden je običaj da mi toga sin Zlatko i kćerka Sanja, sa porodicama, dođu na ručak. Svi smo voljeli ta tiha porodična slavlja.

Stalno slušam radio-vijesti... Mislim da sam nešto pogrešno čula.

Ponavljaju vijesti. Istina. Nevjerovatne činjenice. Onako nevoljno, ipak sam spremala taj ručak...

Sve dramatičnija situacija u gradu. Kretanje ograničeno, opasno.

Nismo se okupili na ručku. Telefonom smo vodili uzbuđujuće razgovore.

Šta se ovo dešava? Tužno sam pogledala sa prozora. Ulica je bila pusta.

◆◆◆

Kakve su ovo promjene. Redaju se asocijacije...

Prije tri dana sam šetala sa svojom unukom Dinom i unukom Miranom po već ozelenjenom lijepom parku između naselja Šoping i Hrasno.

Dina ima tri i po godine, a Mican tek navršio dvije. Njegov brat Nadan, je beba, rođen u ovoj godini. To su mi bili najljepši trenuci kada šetam sa njima i slušam razdragane dječije priče. Vodimo duge razgovore, na njihov način. Dina i Miran se uvijek nadmeću ko će bolje nešto zapaziti, kazati. Miran počinje svoju priču:"... kada bude mak(mrak) onda golubovi više ne lete. I oni spavaju", a Dina ga odmah prekida:"... Mijan ne zna kazati mjak, on kaže mak ... ma ti si još mali Mijane...". Slušam ih i uživam.

Onda su oboje potrčali za bijelim golubovima koji su se bili spustili na travu. Golubovi su odletjeli

Kada smo odveli Dinu (Šoping) i došli Miranovoj kući (Hrasno) čula se pucnjava (već se u tom dijelu grada sve češće pucalo) Miran je onako pokroviteljski rekao:"... ma, čiko, nemoj pucati, pobudićeš Nadana. On je beba. Moja (mora) spavati" Sanja mu je kazala: "... neće, sine, više pucati", i pojačala muziku koju je on volio da sluša. Vidjeli smo da ga hvata strah. Muzika i pjesma o maloj kući je preuzela njegovo raspoloženje.

U centru grada, oko moje kuće, još nije bilo nikakve pucnjave...

Prije tri dana...

8. april 1992. godine

Uzela sam dnevnik u ruke da ovako, jutrom dok sam još smirenija, zapišem šta se to juče, sinoć dešavalo, kao u nekoj nadstvarnosti u kakvoj se sada živi u ovom gradu. Imam potrebu da na neki način prozborim i dozovem osjećaj kao da sam sjela pred prijatelja - sapatnika i pričam, zapisujem..., a iz tišine koja me okružuje kao da čujem dvoglas onih tamo iza zatvorenih vrata, nemuštim govorom mi došaptavaju dijalog koji prihvatam, nadglasavam sebe. Predamnom najava metaforične atmosfere Kamijeve "Kuge", Kafkinog "Procesa" - sve teža do težih misli.

-Pa šta se to nama dešava, kuda sve to vodi? Gore od najgoreg.

Oturam, koliko mogu, sumornost opšteg viđenja i pokušavam kazati svoju priču. Jednostavno bilježiti činjenice. Sada mogu, eventualno, samo to raditi, a poslije... to ću vidjeti.

Bilježim da bih oturila stvarnost. Svaka rečenica koju naumim kazati, zapisati, ima svoju težinu; moju, opštu. Ne mogu odrediti kakav — takav kriterij po kome bih se ravnala. Jedno drago potire, nadvladava činjenicama. Moram uzimati ono što mi se samo sobom nametne. Nešto zbog straha, nešto zbog ljubavi, nešto zbog izgubljenosti, nemoći, pobune, snage, odvažnosti,... nešto, ne znam ni ja već zbog čega!

10. april 1992.

Sve je zaustavljeno u jednoj strahoti koja se zove rat.

Sada nedvojbeno tako zovem ovo stanje u kome smo se našli. Zbunjena hodam po kući; nešto očekujem, stresem se od misli kakve me sve više obhvrvavaju... Strašno!

Pucaju, ubijaju se dojučerašnji prijatelji, susjedi. "Vođe", zlikovci, koriste bezumnost te mase, naroda koji sistematski razdvajaju, zavađaju. Ostajem zabezeknuta pred saznanjem u šta se pretvorio poznanik, dojučerašnji, kolega, koji je pisao, predavao ono čime se tumači humanost, etika. Pa je li moguće da je taj i taj počinio takvu gnusnost o kakvoj se priča? Postoje autentični dokazi. Jutros sam slušala preko radija da on rukovodi ubijanjima ljudi u Foči, samo zato što su nesrpske nacionalnosti.

Pa dokle je dosezala moja naivnost u prihvatanju ljudi, rezonovanjima.... Ali, znam, nisam samo ja bila tako naivna. Prevarena. Dugo je, kažu, pripreman ovaj pakao u koji smo bačeni.

Prisjećam se nekih činjenica. Sada ih drukčije vidim, tumačim... Nemam snage da se smirim. Kao da sam bačena u neki bezdani prostor. Ne mogu ničim da se skoncentrisano bavim. Svaka misao mi je zaustavljena, prekinuta. Nemam logičnog oslonca objašnjenju ovoga što se dešava... Šta je to oko mene?.. Pucaju, i jedina ti je misao hoćeš li ostati živ. Iz moga stana sam gledala, jutros, kako tu, u blizini, gori jedna zgrada. Nikoga na ulici. Ono što je najgore, kada se malo pribereš, to je saznanje da ne znaš zbog čega je sve ovo. Nešto kao smak svijeta.

12. aprila 1992.

Preko Radija javljaju da se u Sarajevu može desiti Hirošima. Na Stupu, u fabrici "Energoinvesta", u nekim cisternama su specijalni ubojiti gasovi, a tamo se vode žestoke borbe. Ako dođe do eksplozije ode Sarajevo u najgore... Bože moj, pa ta djeca... Zamišljam ih onako lijepe, zdrave. Do juče su se igrali tu, pred kućom: Marina, Srđan, Emina, Davor, Miran, Esma, a, vidi sada!? Neće se, valjda, desiti to što sam sada čula da je moguće. Nemoguće - pa ko ima pravo da to učini. Ko ima srca, ako nema razuma, da tako nešto napravi ovom gradu, svima, djeci posebno!?

15. april 1992.

Sanju stalno zovu prijatelji iz Londona da dođe sa djecom. Još se nije odlučila. Teško je otići u bijeli svijet sa dvoje nejači.

Dobro je što je moja unuka Dina sa svojom majkom otišla iz Sarajeva. Zadnjim avionom koji je vozio civile iz ovoga grada.

Osjećam se nikako. Počinjem pušiti, iako mi je to ljekar strogo zabranio prije sedam godina. Ipak, sada pušim. imam osjećaj da me to malo smiri.

Juče sam, sa zetom Dinom, nekim medicinskim kolima otišla do njihovog stana u Hrasno da vidim Sanju i unučad. Puca na sve strane. Miran sa pojačanim strahom u očima još uvijek doziva tog "čiku" što puca... da prestane, a kada malo utihne okrene se meni i kaže:"... pjičaj mi i zlatnoj jibici. Ona će meni, i Nadanu, i Dini dati dvojac, zlatni. Ja ću u tom vejikom dvojcu imati konja, Nadan cuku, a Dina vejiku lutku... Opet "čiko puca...".

Slušam svoga maloga unuka. Prihvatam njegova pitanja, pričani bajku o Zlatnoj ribici. U tom je času jaka detonacija zatrese prozore... ja ga nesvjesno uzimam sa stolice, stavljam na pod i zaštićujem svojim tijelom. Dijete plače, ja ga tješim, a i sama se tresem od straha. Svi odlazimo u podrum. Kada se malo smirilo, nekako sam se vratila svojoj kući.

23. april. 1992.

Sunčan dan. Stala sam u red za banane. Unucima. Iz daljine je dopirala jeka pucnjave. Jedna žena je rekla, onako spontano: "Sve što nas više ovi banditi razdvajaju sve smo bliži jedni drugima."

Neko, iz reda, je aplaudirao. Svi smo prihvatili.

Na uglu, kod benzinske pumpe, srela sam jednu staricu. Teško se kretala. Upitala sam je treba li joj pomoći da brže pređe na drugu stranu - i ona je zahvalno prihvatila razgovor - nastavila priču..."Meni je", veli, "93 godine, pa idem tu, kod prijatelja da se pozdravimo. Vidiš, ovo pucanje, pa ako nam nešto bude da se oprostimo..." i dalje je

pričala kako ima veliku kuću i tri sina koji hoće da je smjeste u staračkI dom, a ona neće. Želi da umre u svojoj kući... Još bi, vidim, pričala, ali se čula pucnjava, pa je krenula prema kapiji kojoj se uputila.

24. april 1992.

Danas sam doživjela poseban strah. Išla sam da posjetim bolesnu prijateljicu koja stanuje u strogom centru, pored najpoznatijih prodavnica u gradu. Počelo je pucati, a ja sam morala ići. Izašla sam na ulicu. Tu su bili samo neki ljudi, imala sam utisak da su lopovi, razbijači izloga. Uhvatio me strah, od njih i od pucnjave. Nisam mogla nazad, jer njih je bilo i tamo odkuda sam dolazila i tamo gdje idem. Odnekuda, iza uglova, pojavljivali su se u grupicama i pojedinačno... Odjednom se predamnom pojavio moj poznanik, Dragan Šeleda. On je, zapravo, izašao iz svoga haustora. Kaže mi mora u Teritorijalnu odbranu. Ima obavezu. Drhtavim glasom sam mu rekla: mene Je strah. Kazao je: ja ću vas otpratiti. Vidim, ima pištolj. Bila sam mu zahvalna.

Ušla sam u svoju kuću. Dugo se nisam mogla smiriti. Predamnom je dugo bila zaustavljena slika tih ljudi koji su trčali prema izlozima. Pričalo se da i oni ubijaju. Ne žele da u životu ostane neko ko je svjedok njihovog pustošenja ovoga grada.

29. april 1992.

Juče je Zlatko otišao u Lisabon kao predstavnik opozicije BiH. Kazao mi je da, eto, ide na poziv, ali ne misli da se tamo može nešto dobro riješiti za nas. Ovdje se stvari moraju razrješavati, voditi, braniti. Prihvatam njegova rezonovanja, vidim u njima pravedno zalaganje, ali me često hvata strah da ga ovi luđaci, ne daj bože ne napadnu... Neki dan je ubijen njegov prijatelj, saradnik S.Š. To je bio divan čovjek. Otac, sin, brat; veliki patriota. Sposoban i pravedan. Oni takve ubijaju.

Sinoć je bio strašan napad - bombardovanje Sarajeva. Pucali su od 20 do 24 sata. Iz dubine sobe, kroz prozor sam gledala kako prolijeću svijetleće rakete. To tzv. JNA napada Sarajevo, ruši Mostar, uništava Bosnu i Hercegovinu. Eto, oni za koje smo mislili da su nam branitelji sada ubijaju oružjem koje smo svi zajedno plaćali. Pale kuće, razaraju sve što smo decenijama vrijedno gradili. Nevjerovatno!

Sanja je i ovu noć, zajedno sa Dinom i djecom, provela u podrumu.

Kaže da je Dino napravio ležajeve da djeca mogu spavati.

Njih dvoje, kao i obično, presjedili su pored njih čitavu noć.

1. maj 1992.

Slušam vijesti, u novinama čitam kazivanja: provode neljudski genocid oko Brčkog i drugim okolnim mjestima. Ruše, pale, izgone, ubijaju. Nevoljno mi naviru misli, sjećanja: prošle godine sam bila u Brčkom na Pozorišnim igrama. Kako su ljudi složno živjeli.

Prijatno je bilo provoditi dane u toj sredini... A vidi sada! Kako prihvatiti istinu o tim strahotnim događanjima koja nose eho kao grom iz vedra neba.

Pred svim što mi se, evo, danima dešava dovedena sam u neko dno - tamu. Pokušavam da se više okrenem samoj sebi, svome biću, koje, zaista, na momente tone u neki bezizlaz. Uviđam da nisam dovoljno hrabra. Tješim se: nije sramota; i to je ljudski. Ali, moram prizivati snagu kakva je uvijek bila veliki oslon u mojim najtežim životnim situacijama. Moram potirati slabost koja me sve češće obuzima zbog svih tih doživljavanja u kakva upadam. Nekada osjećam kao da sam u nekom nestvarnom prostoru. Stanu sva logična, razumna razmišljanja. Na momente odmahnem rukom, kao da odagnavam takva stanja. Jer za mene je, znam, ipak najgora duhovna praznina. Sve češće mi se to dešava... Ne smijem ulaziti u takve padove - kažem sebi. Moram se više angažovati u tom smislu, došaptavam sebi, kao da prihvatam neki zavjet koji se ne smije pogaziti. Dok živim moram biti i duhovno živa. Održavati to: radom, čitanjem, pisanjem, druženjem. Ovo je vrijeme kad se sve mijenja. To treba shvatiti. Prihvatiti realnost, boriti se protiv zla.

2. i 3. maj 1992.

Iskazati svu dramatičnost koja se u ova dva dana zbila u meni i oko mene, zaista je nemoguće, jer to bio blijedi odraz onoga što se dešavalo. Nemam riječi kojima bih to prozborila pa da ostane kazano i iskazano ono što se dogodilo. Mislim da ta dva dana nikada neće dobiti svoja prava svjedočenja. Ovdje ću ih opisati samo po svom ličnom doživljavanju koje se ne zaboravlja.

Drugog maja sam očekivala Zlatkov povratak iz Lisabona. Javljeno mi je da stiže u poslijepodnevnim časovima. Strah od pojačane pucnjave u gradu nekako sam potiskivala čekanjem. Granatiranja su nas opet satjerala u prizemne prostorije zgrade; neki stanari su otišli u sklonište koje se nalazi u Jugobanci, prekoputa naše zgrade. Vodili su se uobičajeni razgovori o tome šta nam je sve činiti u pojačanim opasnostima. Neko je donio tranzistor, slušali smo vijesti. Odjednom, za mene kao grom iz vedra neba, pročitana je obavijest da je predsjednik Izetbegović, na svom povratku iz Lisabona, zarobljen na sarajevskom aerodromu. U tom avi-

onu je Zlatko. Moje iščekivanje njegovog povratka pretvorilo se u panični strah: šta se to dešava; ko ih je zarobio; kakav će biti ishod iz te mutne, neobjašnjene situacije? Pod kakvim okolnostima se to zbiva... Kako to da su prekinute sve telefonske veze sa aerodromom?

U jednom trenutku čuo se Izetbegović koji je slučajno podigao slušalicu kada je pored njega telefon zazvonio, iako su im rekli da su sve telefonske veze prekinute. Desilo se da je neka uporna majka dobila vezu sa aerodromom da upita je li otišla grupa djece, među kojima je bila i njena kćerka. Čulo se kako Izetbegović kaže:" ... Gospođo, molim Vas, javite tamo da smo mi ovdje zarobljeni... neka..." Glas je prekinut, ali se tako saznalo za dramu zarobljavanja. Radio-Sarajevo je zatim povremeno prenosio šta se preduzima. Iz Predsjedništva BiH su se javljali članovi Predsjedništva i zvanično obavještavali šta se čini da ne dođe do onog najgoreg. Uključene su i strane agencije. Obavještavana je i svjetska javnost. Radio je stalno prenosio. Svi smo slušali, a ja sam nekako ukočeno buljila u tranzistor i, prisjećam se, nekim nekontrolisanim glasom u jednom trenutku viknula: "Pa šta čekaju, ... što ih ne oslobađaju, ubiće ih dok se oni dogovore ... Ja ću poludjeti..." Svi su oko mene šutjeli; neko je donio vode i kocku šećera... Ta strašna iščekivanja su produžavana sa sve rjeđim vijestima o tome šta se to tamo dešava. Negdje oko ponoći prestali su sa izvještavanjem. Kazano je da su odvedeni u Lukavicu i da će ujutro nastaviti pregovaranje o raspletu događaja.

Zoru sam dočekala sa susjedkama koje su ostale da mi prave društvo. Bojale su se da me ostave samu, iako sam im rekla neka se one odmore, spavaju, jer ja znam za sebe da uvijek u najtežim časovima dozovem, dobijem posebnu snagu. Kada znam da mi niko ne može pomoći, uzmem sebe u svoje ruke i izdržim. Tako ću i sada...

Dirljive su pažnje nekih susjeda. Prave ljudske vrijednosti su se pokazivale u ovim ratnim prilikama. Svakodnevno sam se u to uvjeravala.

Dan koji je osvanuo počeo je da rasvjetljava veliku političko — vojnu igru koja se oko ovog zarobljavanja, mutno igrala. Na scenu je stupio zloglasni Kukanjac koji je preko ovog zarobljavanja želio da "kupi" svoje oslobađanje, izlazak iz Sarajeva. Zaplet mračne igre kojoj se kraj nije mogao ni nazrijeti.

Oni su noć proveli u Lukavici, pod stražom sa oštrim bajonetama.

Na svako ustajanje ili mrdanje u postelji stražar je bio na gotovs.

U strogom obezbjeđenju su ih odveli u Komandu bivše JNA. Kukanjac je želio da s njima popije kafu. Kakva ironija!

Izvršena je razmjena. Na mostu kod Skenderije. Svako je otišao na svoju stranu.

Pakleni Kukanjčevi planovi su se prenijeli na drugu stranu Sarajeva, Pisani trag im je ostao u Dobrovoljačkoj ulici.

Došao je trenutak kada se Zlatko pojavio na vratima našeg stana. Kažu da je i tada jako pucalo. Ja se toga ne sjećam. Slušala sam priču o događanjima koja su se zbivala u ta 24 sata. Sve je bilo na granici mogućeg.

Život i smrt su bili u stalnom dodiru. Dijelilo ih je "... koliko je oštrica noža".

O tome će ostati priča za istoriju. Ja ću je pamtiti kao svoju neiskazanost, kao davno saznanu istinu da o najbolnijim i najradosnijim trenucima svoga života nikada ne možemo, ne umijemo sve iskazati riječima. One su ovoga puta ostale kao istinski blijed odraz onoga što sam u ova dva dana proživljavala.